

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA AZƏRBAYCAN
İQTİSADİYYATININ İNKİŞAFININ ƏSAS MEYLLƏRİNİN STATİSTİK
TƏHLİLİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Əliyev Qəmbər Adil

BAKİ - 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**
“ _____ ” _____ **2022-ci il**

“İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA AZƏRBAYCAN
İQTİSADİYYATININ İNKİŞAFININ ƏSAS MEYLLƏRİNİN STATİSTİK
TƏHLİLİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060406 - Statistika

İxtisaslaşma: Müəssisələrin statistikas

Qrup: 706

Magistrant:
Əliyev Qəmbər Adil oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər:
i.e.n., dos. Teymurova Vüsalə Eybulla qızı

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d., dos. Hübətova Suqra İnqilab qızı

_____ **imza**

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKI - 2022

Elm andı

Mən, Əliyev Qəmbər Adil oğlu and içirəm ki, “İkinci Qarabağ Müharibəsindən sonra Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının əsas meyllərinin statistik təhlili” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ İNKİŞAFININ ƏSAS MEYLLƏRİNİN STATİSTİK TƏHLİLİ”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Hazırda resurs regionlarının inkişaf perspektivləri həm bütövlükdə dünya birliyi, həm də ayrı-ayrı ölkələr üçün getdikcə daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki yüksək məhsuldarlığın istehsalına əsaslanan müasir iqtisadiyyatın tələbləri çoxalır və bu da texnoloji məhsullar, texnologiyalar və xidmətlər iqtisadiyyatın yeni rəqabətqabiliyyətli sektorlarının inkişafını tələb edir.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın məqsədi İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycanın müasir iqtisadiyyatının xüsusiyyətlərini və onun milli iqtisadiyyatında struktur dəyişikliklərinin təmin edilməsi mexanizmlərini müəyyən etməkdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqat işində təhlil, müqayisə, ümumiləşdirmə, statistik təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Araşdırmanın informasiya bazasını beynəlxalq təşkilatların rəsmi məlumatları, o cümlədən Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları, Azərbaycan İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin analitik materialları, İnternet resursları, habelə işdə qarşıya qoyulmuş vəzifələrin həlli üçün zəruri olan digər məlumat mənbələri təşkil etmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqat mövzusu son dövrləri əhatə etdiyi üçün mövzu ilə bağlı yazılan əsərlər azlıq təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Tədqiqatın elmi yeniliyi Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının müasir meyillərinin müəyyən edilməsində və milli iqtisadiyyatın sahələrinin şaxələndirilməsinin perspektivli istiqamətlərinin işlənilib hazırlanmasındadır. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki:

- Azərbaycan İqtisadi İnkişaf Nazirliyi və Ticarət və Sənaye Palatası respublikada iqtisadiyyatın inkişafının orta və uzunmüddətli strategiyasının, struktur və institusional islahatlar proqramlarının işlənilib hazırlanmasında;

- Azərbaycan şirkətləri xarici tərəfdaşlarla ticarət və investisiya qarşılıqlı fəaliyyət strategiyalarının hazırlanmasında.

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: Öldə olunan nəticələr tədris prosesində, o cümlədən Azərbaycanın ali məktəblərində respublika iqtisadiyyatının və beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın öyrənilməsini nəzərdə tutan ixtisaslar üzrə müəyyən maraq doğura bilər.

Açar sözlər: Qarabağ, Azərbaycan, işğal, iqtisadiyyat, inkişaf

“STATISTICAL ANALYSIS OF THE MAIN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF THE AZERBAIJANI ECONOMY AFTER THE SECOND KARABAKH WAR”

SUMMARY

The actuality of the subject: At present, the prospects for the development of resource regions are becoming increasingly important for both the world community and individual countries, as the demands of a modern economy based on high productivity increase, and technological products, technologies and services require the development of new competitive sectors.

Purpose and tasks of the research: The purpose of the study is to determine the characteristics of the modern economy of Azerbaijan after the Second Karabakh War and the mechanisms for ensuring structural changes in its national economy.

Used research methods: Methods of analysis, comparison, generalization, statistical analysis were used in the research work.

The information base of the research: The information base of the study consisted of official data of international organizations, including data of the State Statistics Committee of Azerbaijan, analytical materials of the Ministry of Economic Development of Azerbaijan, Internet resources, as well as other sources of information necessary to solve the tasks.

Restrictions of research: Since the research topic covers recent periods, the number of works written on the topic is small.

The novelty and practical results of investigation: The scientific novelty of the research lies in the identification of modern trends in the socio-economic development of Azerbaijan and the development of promising areas for diversification of the national economy. The practical significance of the research is that:

- The Ministry of Economic Development of Azerbaijan and the Chamber of Commerce and Industry in the development of medium and long-term economic development strategies, structural and institutional reform programs in the republic;
- Azerbaijani companies in the development of trade and investment interaction strategies with foreign partners.

Scientific-practical significance of results: The results obtained may be of some interest in the educational process, including in Azerbaijani universities in the field of economics and international economic cooperation.

Keywords: Karabakh, Azerbaijan, occupation, economy, development

İXTİSARLAR

MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
SSRİ	Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı
ÜDM	Ümumdaxili məhsul
YEK	Yanacaq-energetika kompleksi

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	8
I FƏSİL. AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ MÜASİR QURULUŞUNUN FORMALAŞMASININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI	12
1.1. Keçid dövründə Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşmasının tarixi və iqtisadi aspektləri.....	12
1.2. Dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra iqtisadi inkişafın əsas tendensiyaları	19
1.3. Müasir dövrdə Azərbaycanın iqtisadi modelinin formalaşması.....	26
II FƏSİL. İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA AZƏRBAYCANIN İQTİSADİ VƏZİYYƏTİNİN STATİSTİK TƏHLİLİ	35
2.1. Azərbaycan iqtisadiyyatının sektor və regional quruluşu	35
2.2. Qarabağın iqtisadi göstəricilərin öyrənilməsinin statistik təhlili.....	41
2.3. İkinci Qarabağ müharibəsinin Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirinin statistik qiymətləndirilməsi.....	46
III FƏSİL. İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ	54
3.1. Qeyri-neft sektorunun müasir Azərbaycan iqtisadiyyatında yeri.....	54
3.2. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri	59
3.3. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycan qonşu ölkələrlə əməkdaşlığının perspektivli sahələri.....	65
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	70
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	74
Cədvəllərin siyahısı	78
Şəkillərin siyahısı	78

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Hazırda Azərbaycan Asiyadan Avropaya gedən mühüm nəqliyyat və kommunikasiya marşrutlarının kəsişdiyi beynəlxalq mərkəzlərdən biridir. O, əhəmiyyətli karbohidrogen xammalı ehtiyatlarına malikdir ki, bu da Respublikanı müxtəlif ölkələrin və regional birliklərin maraqlarının cəmləşdiyi və xarici şirkətlərin fəaliyyətinə çoxşaxəli təsir göstərən məkana çevirir.

Dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Azərbaycanda ümumən tarazlaşdırılmış struktur iqtisadi siyasət həyata keçirildi ki, onun əsas istiqaməti müxtəlif mülkiyyət formalarına əsaslanan yeni inkişaf modelinin yaradılması və şəraitə uyğunlaşdırılmış rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşdırılması idi.

Yanacaq-energetika kompleksi (YEK) ölkə iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir və onun sənaye sahələri (xüsusən neft və qaz) Respublikanın iqtisadi potensialında mühüm yer tutur. Ona görə də neft və qaz yataqlarının işlənməsi enerji resurslarının rasional istehlakının təmin edilməsi ilə birlikdə iqtisadiyyatın struktur tarazlığına və qeyri-neft sənayesinin inkişafına yeni təkan verməyə imkan verdi.

Müasir şəraitdə Azərbaycanda istehsal və sosial infrastruktur, nəqliyyat kommunikasiyaları yenidən yaradılır, ən müasir texnologiyalar və istehsal xətləri alınır, xidmət sektorunda yeni sənaye sahələri yaradılır, ölkə xarici əmtəə bazarlarına getdikcə daha çox çıxır. Eyni zamanda, müasir qlobal iqtisadiyyatın fəal iştirakçısına və yeni informasiya cəmiyyətinin subyektinə çevrilmək üçün ölkənin bütün iqtisadi sistemini şaxələndirmək, innovativ texnologiyalardan istifadə edən müasir istehsal sahələri yaratmaq lazımdır.

Hazırda resurs regionlarının inkişaf perspektivləri həm bütövlükdə dünya birliyi, həm də ayrı-ayrı ölkələr üçün getdikcə daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki yüksək məhsuldarlığın istehsalına əsaslanan müasir iqtisadiyyatın tələbləri çoxalır və bu da texnoloji məhsullar, texnologiyalar və xidmətlər iqtisadiyyatın yeni rəqabətqabiliyyətli sektorlarının inkişafını tələb edir.

İkinci Qarabağ Müharibəsindən sonra Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı üçün yaranan yeni imkanların araşdırılması tədqiqatın aktuallığını təşkil edir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Elmi ədəbiyyatda daha çox

dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi problemləri ilə bağlı olan milli iqtisadiyyatların xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə kifayət qədər çoxlu əsərlər həsr edilmişdir.

Milli iqtisadiyyatın səmərəliliyi, milli təsərrüfat sistemlərinin orijinallığı problemlərinə həsr olunmuş tədqiqatlar klassiklərin - A.Smitin və D.Rikardonun; J.Domer, B.Ulin, C.Kornai, M.Porter, C.Soros, E. Strakes, E.Heckscher, L.İ.Abalkina, S.A. Afontseva, O.T. Boqomolova, S.Yu. Qlaziyeva, E.A. Eroxin, V.I. Martsinkeviç, V.K. Senqaçova, V.A. Tolstix, R.I. Xasbulatovun əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bu əsərlərdə milli iqtisadiyyat ümumi transformasiya prosesləri, bazar institutlarının yaradılması kontekstində nəzərdən keçirilir.

XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının konseptual problemləri, Azərbaycan diplomatiyasının beynəlxalq aləmdə fəaliyyətinin müxtəlif istiqamətləri beynəlxalq məsələlər üzrə azərbaycanlı və xarici mütəxəssislərin daimi tədqiqat obyektidir.

Müxtəlif dövrlərdə Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələri, xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin ixrac potensialının artırılması və digər bu kimi məsələlər Azərbaycan alimlərinin - Ç.Abbasov, A.Ələsgərov, A.Əlirzayev, R.Cəbiyev, M.Əhmədov, Ş.Hacıyev, R.Həsənova, Ş.Qafarova, M.Cəmilova, T.Quliyeva, G.Manafova, M.Meybullayeva, N.Mustafayeva, A.Nadirova, Ş.Əliyeva, Z. Səmədzadə, M.Fərzəliyeva, A.Şəkərəliyeva, G.Yüzbaşıyeva və b. əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın məqsədi İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycanın müasir iqtisadiyyatının xüsusiyyətlərini və onun milli iqtisadiyyatında struktur dəyişikliklərinin təmin edilməsi mexanizmlərini müəyyən etməkdir.

Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr əsaslandırılmış və həll edilmişdir:

- dünya iqtisadiyyatında baş verən transformasiyalar fonunda Azərbaycan iqtisadiyyatında baş verən transformasiya proseslərinin xüsusiyyətlərini və nəticələrini müəyyən etmək;
- Azərbaycanın müasir iqtisadi inkişaf modelinin formalaşmasına təsir edən

amilləri müəyyən etmək;

- Azərbaycan iqtisadiyyatının mövcud sahə və regional strukturunun hərtərəfli təhlilini aparmaq və onun əsas problemlərini müəyyən etmək, habelə onların aradan qaldırılmasının mümkün yollarını təklif etmək;

- dövlət və özəl sektorun milli iqtisadiyyatda rolunu təsvir edir;

- Azərbaycan iqtisadiyyatının şaxələndirilməsinin əsas istiqamətlərini və qeyri-neft sektorunun genişləndirilməsi imkanlarını müəyyən etmək;

- Azərbaycanın iqtisadi əlaqələrinin hazırkı vəziyyətini təhlil etmək və onların inkişafı üçün perspektivli istiqamətləri müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektı dünya iqtisadi sistemində Azərbaycan iqtisadiyyatıdır.

Bu tədqiqatın predmetini İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra milli iqtisadiyyatda struktur dəyişiklikləri zamanı yaranan iqtisadi inkişaf modeli, eləcə də dövlət siyasəti təşkil edir.

Tədqiqat metodları: Tədqiqat işində təhlil, müqayisə, ümumiləşdirmə, statistik təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Araşdırmanın informasiya bazasını beynəlxalq təşkilatların rəsmi məlumatları, o cümlədən Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları, Azərbaycan İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin analitik materialları, İnternet resursları, habelə işdə qarşıya qoyulmuş vəzifələrin həlli üçün zəruri olan digər məlumat mənbələri təşkil etmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqat mövzusu son dövrləri əhatə etdiyi üçün mövzu ilə bağlı yazılan əsərlər azlıq təşkil edir. Bu da tədqiqatın məhdudiyyətini təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqatın elmi yeniliyi Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının müasir meyillərinin müəyyən edilməsində və milli iqtisadiyyatın sahələrinin şaxələndirilməsinin perspektivli istiqamətlərinin işlənib hazırlanmasındadır.

Nəticələrin praktik əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, verilən əsas nəticə və tövsiyələrdən istifadə etmək

olar:

1. Azərbaycan İqtisadi İnkişaf Nazirliyi və Ticarət və Sənaye Palatası respublikada iqtisadiyyatın inkişafının orta və uzunmüddətli strategiyasının, struktur və institusional islahatlar proqramlarının işlənilib hazırlanmasında;

2. Azərbaycan şirkətləri xarici tərəfdaşlarla ticarət və investisiya qarşılıqlı fəaliyyət strategiyalarının hazırlanmasında;

3. İş tədris prosesində, o cümlədən Azərbaycanın ali məktəblərində respublika iqtisadiyyatının və beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın öyrənilməsini nəzərdə tutan ixtisaslar üzrə müəyyən maraq doğura bilər.

I FƏSİL. AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ MÜASİR QURULUŞUNUN FORMALAŞMASININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Keçid dövründə Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşmasının tarixi və iqtisadi aspektləri

Müstəqillik əldə etdiyi dövrdən Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında aşağıdakı əsas mərhələləri ayırmaq olar: transformasiya tənəzzülü (1992-1995), sabitləşmə və bərpa səviyyəsi (1996-2000), investisiyaların artması (2001-2004), iqtisadi bum (2005-2008). Sonrakı illərdə və bu günə kimi qeyri-neft sektorunun inkişafına, bazar iqtisadiyyatı normalarının tətbiqinin məntiqi davamı olan “Made in Azerbaijan” brendinin xarici bazarlarda yayılmasına əsas diqqət yetirilmişdir.

Azərbaycanın müstəqil dövlət quruculuğu prosesində əldə etdiyi ən böyük nailiyyət mahiyyətə yeni modelin - iqtisadi islahatların və inkişafın Azərbaycan modelinin yaradılması olmuşdur. Onun əsas məqsədi iqtisadiyyatın uzunmüddətli və dinamik inkişafı idi. O, üç strateji hədəfi əhatə edirdi (Şəkəreliyev A. 2016):

- azad bazar münasibətlərinə əsaslanan vahid sosial yönümlü, özünü inkişaf etdirən iqtisadi sistemin - müstəqil milli iqtisadiyyatın formalaşması;
- ölkənin mövcud təbii-iqtisadi, texniki-istehsal və elmi-texniki potensialının iqtisadi dövriyyəyə fəal cəlb edilməsi;
- milli iqtisadiyyatın qlobal təsərrüfat sistemində səmərəli inteqrasiyasının təmin edilməsi.

1995-ci ildən Azərbaycanda həyata keçirilən islahatların ən önəmli istiqamətlərindən biri də dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi və azad sahibkarlığın inkişafı üçün münbit şəraitin təşkil edilməsi olmuşdur. Ölkədə torpaq və aqrar islahatlar aparıldı. 1350 min hektardan çox torpaq kənd sakinlərinə pulsuz paylandı, kolxoz və sovxozların əvəzinə təsərrüfatlar yaradıldı. Hazırda kənd təsərrüfatı məhsullarının 99 %-i özəl sektorda hazırlanır. Bu proses ölkədə baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklərlə bərabər, kənd təsərrüfatı sektorunun iqtisadi rasionallığının

artmasına təsir göstərmişdir. Bəzi ərzaq növlərinin (ət, süd, kartof, soğan və s.) idxal səviyyəsinin azalması buna əyani sübutdur.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının əsas xarakteristikasını ÜDM-in dinamikası təmin edir. Belə ki, 2008-ci ildə Azərbaycanda ÜDM-in həcmi 1991-ci ilin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə 108 faiz artdığı halda, MDB-nin qalan ölkələrində orta artım cəmi 21 faiz təşkil etmişdir. 2005-ci ildən 2008-ci ilə qədər olan dövr Azərbaycan üçün xüsusilə uğurlu olub, o zaman iqtisadi artıma görə bütün dünya ölkələrini xeyli qabaqlayıb (stat.gov.az).

Azərbaycanda bazar islahatlarının ilkin dövrü, digər keçid ölkələrində olduğu kimi, əhəmiyyətli transformasiya tənəzzülü ilə müşayiət olundu. Ümumi səbəblər qiymət nisbətlərinin dəyişməsi ilə bağlı struktur dəyişiklikləri, hökumət tələbinin kəskin azalması, əvvəlki iqtisadi əlaqələrin dağılması və idxal mallarına tələbin bir hissəsinin dəyişməsidir. Lakin Azərbaycanda bu problemlər ölkənin uzun illər ərzində Qarabağla bağlı ciddi münaqişəyə cəlb olunması ilə daha da kəskinləşdi.

MDB-nin, Mərkəzi və Şərqi Avropanın digər ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da transformasiya tənəzzülünün müddəti dörd il olmuşdur. Lakin Azərbaycanda tənəzzülün dərinliyi MDB üzrə orta göstəricidən çox olub. Öz növbəsində MDB-də tənəzzül Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrindən daha dərin olmuşdur.

1992-1995-ci illərdə ölkədə ÜDM-in orta illik azalma tempi 19,4 faiz, ümumi iqtisadi tənəzzül isə demək olar ki, 58 faizə çatmışdı, halbuki bütövlükdə MDB məkanında (Azərbaycan istisna olmaqla) mənfi dinamika o qədər də əhəmiyyətli deyildi - 13 və müvafiq olaraq 43 faiz. Eyni dövrdə Azərbaycanda istehsalın həcmi iki dəfədən çox azalıb. Ən böyük eniş, digər keçid iqtisadiyyatlarında olduğu kimi, orta illik azalma sürətinin 20 faizi ötdüyü istehsal sənayelərində yaşanıb. Neft hasilatı və tikinti transformasiya başlayandan bir qədər az zərər çəkdi, baxmayaraq ki, burada azalma əhəmiyyətli idi (stat.gov.az).

Transformasiya tənəzzülü zamanı Azərbaycanda da investisiyaların əhəmiyyətli dərəcədə azalması müşahidə olundu, lakin onun miqyası keçmiş SSRİ-

nin digər ölkələrindən daha az idi. Belə ki, 1995-ci ilədək Azərbaycanda investisiyaların həcmi 1991-ci illə müqayisədə 43 faiz azaldığı halda, MDB-nin qalan ölkələrində bu azalma 67 faiz təşkil etmişdir.

Azərbaycanda tənəzzülün ən aşağı nöqtəsini keçdikdən sonra iqtisadiyyatın bərpa artımı digər ölkələrlə müqayisədə daha sürətli olmuşdur. Nəticədə, Azərbaycanda hasilatın ilkin səviyyəsi 14 ildən sonra, eləcə də MDB və Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri üzrə orta səviyyəni bərpa etdi. Sonrakı illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatının artımı kəskin sürətdə sürətləndi. Ümumilikdə, bazar islahatlarına başlandıqdan sonra 17 il ərzində Azərbaycanda ÜDM iki dəfədən çox, MDB ölkələrində orta hesabla 21 faiz, Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində isə 26 faiz artdı (stat.gov.az).

Əvvəlcə siyasi, sonra isə iqtisadi vəziyyəti dəyişdirən mühüm mərhələ ulu öndər Heydər Əliyevin ölkə rəhbərliyinə ikinci gəlişi oldu. Bundan az sonra Ermənistanla Qarabağ münaqişəsində atəşkəs əldə olundu, ölkədə siyasi sabitlik xeyli yüksəldi, Azərbaycanın beynəlxalq mövqeləri möhkəmləndi. Bu, bazar institutlarının qurulması və əvvəlki illərdə zədələnmiş iqtisadiyyatın yenidən qurulması üçün güclü fəaliyyətə imkan verdi.

İnkişafın ikinci mərhələsində (1996-2000-ci illər) dövlət siyasəti eyni zamanda makroiqtisadi sabitləşməyə və struktur islahatlarına yönəlmişdi ki, buna da obyektiv səbəblərdən Azərbaycan nisbətən gec başlamışdır. 1994-cü ildə, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının (AYİB) məlumatına görə, dövlət hələ də istehlak səbətinin 77 faizini təşkil edən mal və xidmətlərin qiymətlərini tənzimləyirdi.

Özəl sektorun ÜDM-də payı o zaman cəmi 30 faiz qiymətləndirilirdi, MDB və Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində orta hesabla bu rəqəm 43 faiz idi.

Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycanda bazar islahatları daha qısa müddət ərzində həyata keçirilib və ilk növbədə iqtisadiyyatın əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi özəl sektorun inkişafına və ölkənin global iqtisadi sistemə inteqrasiyasına yönəlib.

Məlumdur ki, istehsalın miqyasının genişlənməsini və iqtisadiyyatın sosial-iqtisadi inkişafın yeni, daha yüksək keyfiyyət səviyyəsinə çıxmasını təmin edən investisiyaların axınıdır. Bununla belə, investorlar konkret ölkədə işlədikləri şəraitə

biganə qalmırlar. Və burada aparıcı rol investisiya siyasətinə və investisiya mühitinə məxsusdur. Bununla əlaqədar ölkədə investisiya fəaliyyətini tənzimləyən bir sıra normativ hüquqi aktlar qəbul edilmişdir: 1992-ci ildə - “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” qanun, 1995-ci ildə - “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” qanunlar, investisiyaların intensiv şəkildə cəlb edilməsinə yönəldilmişdir (Гулиев М.Е. 2009).

Təcrübə göstərir ki, investorlar siyasi və iqtisadi sabitliyi ilə seçilən ölkələrə maraq göstərirlər.

Aparıcı xarici ekspertlərin fikrincə, son illərdə respublika iqtisadiyyatına investisiya yatırmaq üçün bütün imkanlar mövcuddur: siyasi və makroiqtisadi sabitlik, zəngin təbii ehtiyatlar, sənaye və elmi potensial, izafi əmək. Ona görə də həm investorların sayı, həm də investisiyaların həcmi artıb. İnvestisiyaların ÜDM-ə nisbəti 2002-ci ildə 45,9 faiz, neft sektoru istisna olmaqla 17,2 faiz təşkil etmişdir. 1990-cı illərin ortalarında ABŞ və Kanadada bu göstərici inkişaf etmiş ölkələr üçün optimal hesab edilən 20-25 faiz, Yaponiya, Sinqapurda 30-35 faiz təşkil edirdi. Belə yüksək göstəricilər Türkiyə və Çin kimi sürətlə inkişaf edən bəzi ölkələr üçün xarakterikdir.

2002-ci ildə Azərbaycan MDB ölkələri arasında adambaşına düşən investisiyaların həcminə görə Qazaxıstan və Rusiyadan sonra üçüncü yeri tutmuşdur. Son illər iqtisadiyyatın dövlət sektoruna qoyulan investisiyaların xüsusi çəkisi azalıb, qeyri-dövlət sektorunda isə artıb. 2003-cü ilin əvvəlinə bu nisbət 26,8 və 73,2 faiz təşkil edirdi. 1995-2002-ci illər ərzində daxili investisiyaların həcmi 3,3 dəfə, xarici investisiyaların həcmi 5,9 dəfə artmışdır (stat.gov.az).

Daxili investisiyaların mütləq artmasına baxmayaraq, onların ümumi həcmdə xüsusi çəkisi azalmış, xarici investisiyalar isə artmışdır.

Beləliklə, 2001-2004-cü illərdə Azərbaycanda əsas kapitala investisiyaların unikal artım tempinə - ildə 53 faiz nail olunub. Sürətli ÜDM artımına baxmayaraq, xalis birbaşa xarici sərmayənin (XBİ) ona nisbəti artmaqda davam edib və bu dövr ərzində ÜDM-in orta hesabla 28 faizindən çoxunu təşkil edib ki, bu da dünyada ən yüksək göstəricidir. Tikinti sektoru orta hesabla 10,5 faizlə iqtisadi artımın əsas

mühərriki olmaqda davam edib. Eyni zamanda, genişmiqyaslı XBI axını da maşınqayırmanın inkişafına kömək etdi. 2005-2008-ci illərdə Azərbaycanda ÜDM-in real artımı respublika müstəqillik əldə etdikdən sonra ən yüksək həddə çatmış və orta hesabla ildə 24,2 faiz təşkil etmişdir (stat.gov.az).

Bu dövrü Azərbaycanın iqtisadi artıma görə mütləq dünya lideri olduğu “iqtisadi partlayış dövrü” kimi xarakterizə etmək olar. İstehsalın bu partlayışlı artımı əvvəlki illərdə neft sektoruna böyük sərmayə qoyuluşu ilə şərtlənmişdir. Onlar yeni yataqların işlənməsini təmin etdi, karbohidrogenlərin hasilatı və nəqli üçün infrastrukturun yaradılmasına imkan verdi.

Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı 2005-ci ildə 1990-cı illərin birinci yarısının transformasiya tənəzzülündən tam çıxmış, 2008-ci ildə ölkənin ÜDM-i 1991-ci il səviyyəsi ilə müqayisədə iki dəfədən çox - 108 faiz artmışdır.

İslahatlar dövründə Azərbaycan iqtisadiyyatının strukturunda mühüm dəyişikliklər baş verib. Xüsusilə, kənd təsərrüfatının xüsusi çəkisinin əhəmiyyətli dərəcədə azalması və sənayenin payının artması əsasən hasilat sənayesinin fəal inkişafının nəticəsi idi. Eyni zamanda, emal sənayesinin payı 4 dəfə azalıb.

2004-cü ildən sonra xarici investorların gəlirlərinin repatriasiyası fonunda neft sektoruna XBI axını zəifləməyə başlamış, 2006-2007-ci illərdə isə ölkədən XBI axını olmuşdur. Bundan əlavə, əgər 2006-cı ilə kimi xarici sərmayələr üstünlük təşkil edirdisə, 2007-ci ildən daxili investisiyalar da 2008-ci ildə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların ümumi həcmiminin 77,5 faizinə çatıb. Həmçinin, 2007-ci ildən investisiyaların böyük hissəsi qeyri-neft sektoruna yönəldilməyə başlandı, burada 2008-ci ildə artıq bütün investisiyaların 71 faizi cəmləşib (stat.gov.az).

Belə ki, xarici investisiyalar əsasən neft-qaz sektorunun inkişafına, daxili investisiyalar isə qeyri-resurs sahələrinin artımına təkan verib. Eyni zamanda, dövlət xərclərinin geniş miqyasda artması (2005-2008-ci illər) əsasən infraqurata (elektrik enerjisi, su təchizatı, nəqliyyat sistemi) investisiyaların artması hesabına baş vermişdir.

Buna baxmayaraq, yeni yataqların işlənməsini təmin edən və enerji daşıyıcılarının hasilatı və nəqli üçün lazımi infraqurata yaradılmasına imkan

verən, eləcə də qeyri-neft sektorunun inkişafının əsasını qoyan birbaşa investisiyalar olmuşdur. Son illərdə Azərbaycanda neft və qazın dünya bazarlarına çıxarılması üçün yeni boru kəməri sistemi yaradılmışdır: Bakı-Novorossiysk neft kəməri (1997) bərpa edilmiş, yenidən qurulmuş və qismən yenidən qurulmuş, Bakı-Supsa (1999) və Bakı-Tbilisi-Ceyhan (2006), eləcə də Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri (2007).

Azərbaycan nəinki regionun ən böyük neft ixracatçılarından biri olaraq qalır, 2007-ci ildən təbii qaz ixracatçısına çevrilib. 2004-2008-ci illərdə Azərbaycanda neft hasilatı təxminən üç dəfə artaraq 44,7 milyon tona çatıb. BVF-nin məlumatına görə, neft hasilatının sürətli artımı ilə neftin dünya qiymətlərinin əhəmiyyətli dərəcədə artmasının birləşməsi neft ixracının dəyərinin 9 dəfə artması ilə nəticələnib və 2008-ci ildə bu rəqəm 29,1 milyard dollara çatıb. Həmin dövrdə təbii qaz hasilatı 3 dəfədən çox - 14,8 milyard kubmetrə qədər artıb. Bunun nəticəsidir ki, 2008-ci ildə neft və qaz ixracın 97 faizini, dövlət gəlirlərinin isə 39 faizini təşkil edib (stat.gov.az).

2005-2008-ci illərdə neft hasilatının və neft ixracının dəyər həcmələrinin yüksək artımı Azərbaycan üçün xarici iqtisadi şəraiti kökündən dəyişdi. Böyük cari hesab kəsiri (2003-2004-cü illərdə ÜDM-in 28-30 faizi) 2005-ci ildən etibarən 2008-ci ildə ÜDM-in 36 faizinə çatan artan profisitlə əvəz edilmişdir. Eyni zamanda, kapital və maliyyə hesabı 2006-2008-ci illərdə ÜDM-in 10-20 faizi həcmində kəsirlə neqativ əraziyə düşüb (stat.gov.az).

Bununla belə, artan cari əməliyyatlar hesabının profisiti mənfi maliyyə hesabı balansını tam kompensasiya etmiş və tədiyə balansının ümumi profisiti 2005-2008-ci illərdə 5 dəfədən çox artaraq ÜDM-in 26,1 faizinə çatmışdır.

Bu dövrdə ölkənin ÜDM-də neft sektorunun payı 39 faizdən 60 faizə yüksəlib. Eyni zamanda, bank kreditləri və dövlətin stimullaşdırıcı tədbirləri qeyri-neft sektorunda iqtisadi fəallığın sürətlə artmasına səbəb olmuşdur.

İnşaat və xidmət sahələrində nəzərəcarpacaq yüksəliş ona gətirib çıxarmışdır ki, 2008-ci ildə Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neft sahəsi artım tempinə görə neft sənayesini üstələmişdir. Xarici valyutanın irimiqyaslı axını və əhalinin gəlirlərinin artması fonunda Azərbaycan iqtisadiyyatının başlıca problemlərindən

biri 9-21 faiz səviyyəsində olan yüksək inflyasiya idi. 2005-2008-ci illərdə dövlət büdcəsinin xərcləri 5 dəfə artırılaraq ÜDM-in 27 faizini təşkil etmişdir.

2005-2008-ci illərdə Azərbaycanın ümumi rəsmi beynəlxalq ehtiyatları 5,5 dəfə artaraq 6,5 milyard dollara çatıb. (<https://stat.gov.az>) Beləliklə, böhrandan əvvəlki dövrdə dünya bazarlarında yaranmış əlverişli konyunkturaya görə, 2008-2009-cu illər böhranı başlayanda Azərbaycan iqtisadiyyatı xarici şoklara kifayət qədər davamlı olduğunu sübut etdi.

Azərbaycan iqtisadiyyatının sabitliyini əhəmiyyətli dərəcədə müsbət cari əməliyyatlar balansı və balanslaşdırılmış dövlət büdcəsi, Neft Fondunun vəsaitləri də daxil olmaqla ümumi beynəlxalq ehtiyatların toplanmış həcmi, xarici dövlət borcunun aşağı səviyyəsi müəyyən etmişdir. Eyni zamanda, böhrandan əvvəlki iqtisadi bum illərində iqtisadiyyatın və ölkənin büdcə balansının xarici tələbatdan və neft və təbii qaz qiymətlərindən yüksək dərəcədə asılı olması Azərbaycanın qlobal qeyri-sabitlik qarşısında zəifliyini artırır.

Müstəqil Azərbaycanın gələcəyi iqtisadiyyatın aqrar-sənaye sektorundan səmərəli istifadə olunmasından asılıdır. Bu, ümummilli lider Heydər Əliyevin iqtisadi inkişaf perspektivləri - neft iqtisadiyyatından onun şaxələndirilməsi yolu ilə qeyri-neft iqtisadiyyatına keçidi ilə üst-üstə düşən fikri idi.

Ölkədə iqtisadi artımın ləngiməsi, institusional və struktur çağırışlar, tədiyyə balansında və qeyri-neft büdcəsində kəsir, habelə kəskin iqtisadi artım nəticəsində maliyyə-bank sektorunda baş verən proseslər fonunda dünya bazarlarında neftin qiymətinin düşməsi və Azərbaycanın ticarət tərəfdaşı olan ölkələrdə iqtisadi böhran 2014-cü ildən Azərbaycanda iqtisadi inkişafa yeni yanaşmaya ehtiyac yaranıb.

Beləliklə, genişmiqyaslı islahatlara start verildi. Ölkə hökuməti hesab edir ki, milli iqtisadiyyatın strukturunun yenilənməsi biznes mühitinin daha da təkmilləşdirilməsi, ortamüddətli xərc strategiyası çərçivəsində yeni siyasətlərin tətbiqi, maliyyə-bank sektorunun təkmilləşdirilməsi, üzən məzənnə rejiminə uyğun siyasət, eyni zamanda xarici bazarlara çıxış imkanlarının yüksəldilməsi və pul-kredit sisteminin təkmilləşdirilməsi hesabına mümkün olacaq.

1.2. Dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra iqtisadi inkişafın əsas tendensiyaları

Müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri müstəqil dövlətin tələblərinə müvafiq gələn milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması və onun bazar prinsipləri əsasında dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası olmuşdur.

Zəngin karbohidrogen ehtiyatları və neft hasilatı və emalı və neft emalı sənayesi sahəsində çoxillik təcrübə neftin çıxarılması və emalı, eləcə də neft və neft-kimya sənayesinin inkişafı üçün faydalı dəstək olmuşdur. Əlverişli təbii, iqlim və torpaq ehtiyatlarının olması kənd təsərrüfatının və turizmin inkişafına imkan yaradır. Ölkənin əlverişli coğrafi mövqeyi isə Azərbaycanın beynəlxalq tranzit daşımalar sistemində daxil olmasına şərait yaradır. Suveren Azərbaycanın iqtisadiyyatı məhz bu amillər əsasında dəyişməyə və təşəkkül tapmağa başladı.

1990-cı illərdə. iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi üçün dərhal əsas normativ və qanunvericilik aktları qüvvəyə mindi. Dövlət sifarişləri, kvota və lisenziyalaşdırma sistemi ləğv edildi, xarici ticarət və qiymətlər sahəsində fəaliyyət asanlaşdırıldı, qazanılmış valyutanın müəssisələr tərəfindən məcburi satışı tələbi ortadan qaldırıldı, valyuta büdcələri və əmək haqqına qoyulan məhdudiyyətlər ləğv edildi, sərt maliyyə kredit siyasəti tətbiq edilmiş, vergi siyasəti təkmilləşdirilmişdir, xarici və xüsusi sərmayələrin cəlb edilməsi üçün qanunvericilik bazası yaradılmışdır. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 1995-ci ildə respublikada 10 mindən çox kiçik müəssisə, 80 min ayrı-ayrı kommersioniya strukturu, 100-dən çox kommersioniya bankı, 3,5 min kooperativ, 850 fermer təsərrüfatı, xarici investitorlarla müştərək müəssisə fəaliyyət göstərirdi (Mareppamov A.M. 2009).

Bu dövrdə xarici investitorları əsasən Azərbaycanın zəngin neft ehtiyatları cəlb edirdi. 1994-cü ilin sentyabrında “Azəri-Çıraq-Günəşli” platformasının kəşfiyyatı və istifadəsi və hasilat paylarının bölünməsi üçün “Əsrin müqaviləsi” imzalanıb. Bundan sonra 2000-ci ilin sonuna kimi qısa müddət ərzində Azərbaycanın neft və qaz yataqlarının kəşfiyyatı və istifadəsinə dünyanın 12 ölkəsindən 29 iri şirkət cəlb

edilib. Onların iştirakı ilə neft və qaz yataqlarının kəşfiyyatı və istifadəsi üzrə 30-dan çox beynəlxalq müqavilə (payların bölünməsi haqqında müqavilə) imzalanmışdır. Bu müqavilələrin bəndlərinə əsasən, bu günə kimi yeni yataqların kəşfiyyatı və qazılması, neft və qaz hasilatının reallığa çevrilməsi istiqamətində işlər aparılır. Qeyd etmək lazımdır ki, “Azəri-Çıraq-Günəşli” və “Şahdəniz” müqavilələri üzrə neft və qaz istehsalı ildən-ilə artır (Эфендиев О.Ф., Алиев Э.А. 2007).

Hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatının əsasını neft-qaz sahəsi təşkil edir. 2010-cu ildə ölkədə 50,8 milyon ton neft istehsal edilib ki, bu da 2003-cü illə müqayisədə (15,4 milyon ton) 3,3 dəfə artıqdır. 8,5 milyon ton (16,7%) milli neft şirkəti Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ), qalan hissəsi isə neft müqavilələri üzrə “Azəri-Çıraq-Günəşli” konsorsiumu tərəfindən hasil edilib. Son illərdə neft və qaz müqavilələri əsasında işləyən konsorsiumlar hesabına neft və qaz hasilatı artır. Bu gün Azərbaycan 22 ölkəyə neft ixrac edir. Dövlət ixracının 86,5%-ni xam neft, 6%-ni neft məhsulları təşkil edir. 2010-cu ildə konsorsiumların hasil etdiyi neftin 71%-i Azərbaycan dövlətinə aid olub. 2010-cu ildə ölkədə qaz hasilatının səviyyəsi 26,3 milyard kubmetr təşkil edib. Bunun 7,1 milyardı (27,4%) SOCAR, qalan 19,2 milyard kubmetri isə “Azəri-Çıraq-Günəşli” və “Şahdəniz” konsorsiumları tərəfindən hasil edilib. Beynəlxalq neft müqavilələri üzrə neft və qaz hasilatının artması, 2005-2007-ci illərdə dünya bazarlarında neftin qiymətinin qalxması ölkənin gəlirlərinin artmasına səbəb olmuş və bununla da Azərbaycan ÜDM-in illik artımı üzrə dünya liderlərindən birinə çevrilmişdir. 2005-ci ildə ÜDM 26,4%, 2006-cı ildə 34,5%, 2007-ci ildə 25% artmışdır. 2008-ci ildə dünya maliyyə-iqtisadi böhrana baxmayaraq, Azərbaycanda 10,8 faizlik ÜDM-in nisbətən yüksək artımı qeydə alınıb. Bu il ÜDM 48,85 milyard ABŞ dolları təşkil edib ki, bu da 2004-cü illə müqayisədə 5,6 dəfə çoxdur. 2008-ci ildə adambaşına düşən ÜDM 5600 ABŞ dolları olmuşdur. Rəsmi məlumatlara görə, 2005-2008-ci illərdə. ÜDM-in 55-66%-i neft sektorunun payına düşüb. 2009-2010-cu illərdə neft sahəsinin xüsusi çəkisində azalma, iqtisadiyyatın digər sahələrində isə cüzi artım müşahidə edilmişdir. Bu gün ölkə iqtisadiyyatında 4 milyondan artıq insan çalışır. 1,560 milyondan çox insan, yəni 38,4%-i kənd təsərrüfatı və meşə təsərrüfatında fəaliyyət göstərir, baxmayaraq

ki, bu sənayelər ÜDM-in yalnız 5%-ni təşkil edir (stat.gov.az).

Ölkədə həmçinin bitkiçilik (meyvə-tərəvəzçilik, üzümçülük, bağçılıq, sənaye müəssisələri və s.), habelə heyvandarlıq (südlük, ətlik və südlük mal-qara, qoyunçuluq, quşçuluq və s.) inkişaf etmişdir.

Son illərdə istehsal müəssisələrinin sayında və bununla da orada işləyənlərin sayında artım müşahidə olunur. Əgər 2000-ci ildə bu müəssisələrdə çalışan işçilərin sayı 170 min nəfər idisə, 2009-cu ildə bu rəqəm 200 min nəfərə yaxın olmuşdur ki, bu da məşğulluğun 5%-ni təşkil etmişdir.

Tikinti sektorunun sürətli inkişafı bu sektorda çalışan işçilərin sayı ilə təsdiqlənir, yəni məşğul əhalinin 5,5 faizi və ya başqa sözlə 225 min nəfər. Bu sektorda ÜDM artımı 6-8% arasında dəyişir.

Məşğul əhalinin təxminən 1%-i (40,5 min nəfər) elektrik enerjisi, qaz və su hasilatı və təchizatı sahəsində işləyir. Belə ki, iqtisadiyyatın bütün sənaye sahələrində 2 milyona yaxın insan (məşğul əhalinin təxminən yarısı) çalışır.

Əhalinin qalan hissəsi xidmət sektorunda çalışır. Onlardan 660 min nəfərdən çoxu (məşğul əhalinin 16-17 %-i) topdan və pərakəndə ticarətdə, o cümlədən avtomobillərin və məişət texnikasının təmirində çalışır. 347 min nəfər təhsildə (8,5%), 280 min nəfərə qədər dövlət idarəçiliyi, müdafiə və sosial təminatda (7%-ə qədər), 210 min nəfər (5%) nəqliyyat sənayesində, anbar təsərrüfatında və rabitədə bir qədər çox işçi çalışır. 180 min nəfər (4,5%) səhiyyə və digər sosial sektorlarda, 140 minə qədər (3-4%) daşınmaz əmlak xidmətlərində, 135 minə qədər (3%) kommunal və fərdi xidmətlərdə, 18-19 min nəfər maliyyə sektorunda çalışır.

2010-cu ildə ölkədə ÜDM-in 52,6%-i sənaye sektorunda, 5,4%-i kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və ovçuluqda, 7,5%-i inşaatda, 7,6%-i ticarət və maliyyə xidmətlərində, 6%-i nəqliyyat və yükdaşımalarda, 1,9%-i isə nəqliyyatda formalaşmış. rabitə və informasiya xidmətləri sektorunda, 11,9%-i sosial xidmətlər sektorundadır. ÜDM-in 7,1%-i istehsal olunan mallardan və idxaldan alınan vergilərdən əldə edilir (stat.gov.az).

2010-cu ildə istehsal olunmuş sənaye məhsullarının 75,7%-i yuxarı sektorun (neft, qaz və digər faydalı qazıntı ehtiyatları), 19,2%-i emal, 4,5%-i elektrik enerjisi,

qaz və suyun istehsalı və bölüşdürülməsinin, 0,6%-i isə sənayenin payına düşüb.

Ölkənin sənaye şəhərlərində çalışanların sayı 165,4 min nəfərə çatıb ki, bunun da 21,1 faizi balıqçılıq sənayesində, 48,2 faizi emal sənayesində, 17,5 faizi elektrik enerjisi, qaz və suyun hasilatı və bölüşdürülməsində, 13,2 faizi su təsərrüfatında olub.

2010-cu ildə əhaliyə 18404 milyon manatlıq geniş çeşiddə sənaye məhsulu satılmış və xidmətlər göstərilmişdir ki, bu da 2009-cu ilə nisbətən 9,4 % çoxdur. Hesabat dövründə ticarət dövriyyəsi 9 faiz, xidmət sektorunda pul dövriyyəsi isə 10,8 faiz artmışdır. Bu dövrdə əhali pərakəndə ticarət şəbəkələrində 8796,1 milyon manatlıq ərzaq məhsulları və 4883,4 milyon manatlıq qeyri-ərzaq malları alıb ki, bu da 2009-cu illə müqayisədə müvafiq olaraq 7,5 faiz və 13,8 faiz çoxdur.

Ötən il ölkə iqtisadiyyatında mizlə işləyən işçilərin əmək haqqı əvvəlki illə müqayisədə 9,1 faiz artaraq 325 manata çatıb. Əhalinin gəlirləri 11,9 faiz artaraq adambaşına 2866 manata çatıb (stat.gov.az).

Hesabat dövründə xarici ticarət dövriyyəsi 27,1 milyard dollar, habelə ixrac 21,8 milyard dollar, idxal isə 6,4 milyard dollar təşkil etmişdir. 14,4 milyard ABŞ dolları həcmində ticarət müsbət saldosu yaranıb. 2010-cu ildə orta illik inflyasiya 5,7% olub.

“Yaşayış minimumu haqqında” və “Dövlət tərəfindən ünvanlı sosial yardım haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunlarına uyğun olaraq əhalinin ehtiyac meyarı mərhələli şəkildə yaşayış minimumuna endirilməlidir. Ünvanlı sosial yardımın verilməsi üçün aztəminatlı ailələrin müəyyən edilməsi meyarı 2010-cu ildə 65 manata çatdırılıb. Ünvanlı sosial yardım 110,6 ailəni əhatə edib, yəni, 500 min nəfər. 2011-ci ildə tələb kriteriyasının minimum məbləği yaşayış minimumunun 78,9%-i səviyyəsində müəyyən edilib, yəni, 75 manat, bu da dövlətin ağır şəraitdə yaşayan vətəndaşların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlərdən biri idi.

2011-ci il yanvarın 1-nə iqtisadi aktiv əhalinin sayı 4346,3 min nəfərə çatmışdır ki, onlardan 4088 min nəfərini (94,1 faizini) iqtisadiyyatın müxtəlif sferalarında və sosial sahələrdə məşğul olanlar təşkil etmişdir. Reallaşdırılan tədbirlər sosial sferada

pozitiv dəyişiklikləri təmin edib. Belə ki, 2010-cu ildə əhalinin pul gəlirləri 13,3 faiz artaraq 25,6 milyard manata çatıb ki, bu da adambaşına 2866 manat və ya ayda ortalama 238,8 manat təşkil edib. Hesabat dövründə işçilərin maaş 9,1 % artaraq 325 manat olub (stat.gov.az).

Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyatının inteqrasiyasının və beynəlmilləşməsinin müasir mahiyyəti Beynəlxalq Əmək Bölgüsü (BƏB) əsasında müəyyən edilir. Beləliklə, BƏB dünya bazarlarında ölkələrin istehsal etdiyi malların ümumi həcmnin göstəricisini müəyyən edir. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya istehsal amillərini və malların sərbəst hərəkətini təmin edir. İqtisadi inteqrasiyaya məruz qalan Azərbaycan Respublikası siyasi baxımdan müstəqil olmaqla yanaşı, iqtisadi baxımdan bir-birindən asılıdır.

Azərbaycan Respublikasının regional iqtisadi əlaqələri nəzərə alındıqda onun əlverişli coğrafi mövqeyi özünü büruzə verir.

2005-ci ildə 1760 kilometr uzunluğunda Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri istifadəyə verildikdən sonra Azərbaycan on il ərzində böyük neft gəlirləri əldə edib. Üç il dalbadal - 2005-ci ildən 2007-ci ilə kimi ölkə iqtisadi artıma görə dünyada birinci yerdədir. Yeni tapılan sərvət ölkə daxilində infrastrukturun inkişafına və beynəlxalq aləmdə təsirinin artırılmasına sərf olundu. 2011-ci ilin sonunda Azərbaycan BMT Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvü olub və 2004-cü ildən xaricdə onlarla yeni səfirlik və konsulluq açıb. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (SOCAR) Türkiyə iqtisadiyyatına 18 milyard dollar sərmayə qoyaraq, Yunanıstanın qazpaylayıcı şirkətinin səhmlərinin üçdə ikisini almağa şərti olaraq razılaşıaraq Türkiyənin ən böyük investorlarından birinə çevrilib (Məmmədov V. 2020).

Etibarlı nəzarət və tarazlıq sistemindən məhrum olan siyasi struktura pulun sürətlə daxil olması korrupsiyanın böyük artımına səbəb oldu və iqtisadiyyatın bütün sahələrinin modernləşdirilməsi üçün stimül yaratmadı. Əldə edilən gəlirin böyük hissəsi “Eurovision” mahnı müsabiqəsi üçün dəbdəbəli konsert kompleksinin tikintisi, birinci Avropa Oyunlarının (Avropa qitəsində idmançılar arasında beynəlxalq idman yarışları) keçirilməsi kimi şübhəli əhəmiyyət kəsb edən nüfuzlu layihələrə xərclənib. Hərbi büdcə ildə demək olar ki, 4 milyard dollara qədər artıb,

lakin digər sektorlara, xüsusən də yoxsulluqla mübarizə və insanların rifahının yüksəldilməsi üçün vacib olan sektorlara investisiyalar xeyli az olub. Məsələn, mütləq mənada təhsilin ayrılması artdı, lakin 2013-cü ilə qədər onun ümumi xərclərdəki payı 2,7%-ə düşdü ki, bu da Avropa üzrə orta göstərici olan 4,5%-dən xeyli azdır.

Bundan əlavə, çiçəklənən Bakı ilə ölkənin qalan hissəsi arasında böyük iqtisadi uçurum yaranıb. Azərbaycanda yoxsulluğun səviyyəsi kəskin şəkildə aşağı düşüb: Dünya Bankının məlumatına görə - 2000-ci illərin əvvəlindəki 50%-dən 2013-cü ildə 5%-ə qədər. Bununla belə, Cənubi Qafqazın digər ştatlarında da rast gəlinən işsizlik sosial-iqtisadi problemi hələ də qalmaqdadır - xüsusən də kənd yerlərində. Hesablamalara görə, Azərbaycanın işçi qüvvəsinin 40%-ə qədəri təbii təsərrüfatla məşğuldur. 2013-cü ildə neft bumunun pik nöqtəsində “Qafqaz Tədqiqat Resurs Mərkəzləri”nin keçirdiyi “Qafqaz Barometri” illik rəy sorğusu göstərdi ki, ölkə əhalisinin yalnız 12%-nin şəxsi gəliri ayda 400 dollardan çox olub. Eyni sorğuya əsasən, respondentlərin 48%-i nə yemək almaq, nə də yemək və geyim almaq üçün kifayət qədər pullarının olmadığını bildirib. Azərbaycanın göstəriciləri neft gəlirləri olmayan Ermənistan və Gürcüstandan bir qədər yaxşı idi, amma çox da deyil.

2016-cı il ərzində Azərbaycanın demək olar ki, bütün iqtisadi göstəriciləri davamlı şəkildə aşağı düşüb. Bakıda fəaliyyət göstərən İqtisadi və Sosial İnkişaf üzrə Analitik Mərkəzin məlumatına görə, bu ilin 8 ayında ÜDM 3,9%, ixrac isə 37% azalıb. Neft ixracı da azalıb: bu gün Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri ilə gündə təxminən 850 min barel neft vurulursa, 2010-cu ilin pik ilində bu rəqəm bir milyon barreli ötüb. Neftin qiymətinin düşməsi Azərbaycan iqtisadiyyatına xüsusilə ağır zərbə vurdu. Son on beş ayda ölkənin mərkəzi bankı Azərbaycan manatını möhkəmlətmək cəhdi ilə ehtiyatlarının üçdə ikisini istifadə edib - o qədər də uğurlu deyil. 2014-cü ilin iyulundan 2016-cı ilin sentyabrınadək ehtiyatlar 15,19 milyard dollardan 4,19 milyard dollara düşüb. Sentyabrın 14-də Mərkəzi Bank milli valyutanı yenidən gücləndirmək cəhdi ilə əsas faiz dərəcəsini 15%-ə qaldıraraq (Azərbaycan Mərkəzi Bankı, 2016).

Manatın məzənnəsinin aşağı düşməsi ilə əlaqədar olaraq ərzaq məhsullarının

qiymətləri kəskin artıb ki, bu da ölkədə istehlak edilən ərzaq məhsullarının 70%-ə qədərini təşkil edən idxaldan asılı vətəndaşların vəziyyətini xüsusilə pisləşdirib. Azərbaycan rəsmiləri, o cümlədən Prezident Əliyev bu yaxınlarda ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini gücləndirmək üçün kənd təsərrüfatının, xüsusən də taxıl və süd istehsalının səmərəliliyinin artırılmasının zəruriliyindən danışıblar. Bu vəzifə tez bir zamanda həll edilməlidir, 2016-cı ildə inflyasiya artıq 12%-i keçib. 2016-cı ilin yanvarında ərzaq qiymətlərinin kəskin artması və işsizlik ölkənin on iki yerində bir sıra mitinqlərə səbəb oldu. Etirazlar yalnız hökumətin qiymətləri qismən endirəcəyinə söz verdikdən sonra başa çatıb. Etirazçılar arasında Rusiyadan qayıdan azərbaycanlı əmək miqrantlarının da olduğu, orada onlara iş qalmadığı bildirilir. Əgər belədirsə, onda söhbət iqtisadiyyata ikiqat zərbədən gedir, çünki xaricdən pul köçürmələri Azərbaycan kəndli ailələrinin uzun illər dolanışığını təmin edib. Mövcud məlumatlara görə, 2016-cı ildə bu transfertlərin həcmi ötən illə müqayisədə 90% azalıb.

Hökumətin hələ də xalqı sakitləşdirməyə nail olduğu əsas resurs yağışlı gün üçün vəsait toplamaq üçün yaradılmış Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondudur (ARDNF). 2016-cı ilin yazında dəqiqləşdirilmiş dövlət büdcəsinin gəlirləri 16,8 milyard manat həcmində qiymətləndirilir ki, bunun da təxminən yarısı - 7,7 milyard manatı (4,9 milyard dollar) ARDNF tərəfindən təmin ediləcək. 2015-ci ildə fondun özünün aktivləri əvvəlki illə müqayisədə 9,5% - 33,6 milyard dollar azalıb. Bu, ARDNF-nin proqnozlaşdırılan gəlirlərinin kəskin azalması fonunda baş verib. Hökumətin 18 mart 2016-cı il tarixli qərarında bu gəlirlərin 6,7 milyard manatdan 4,6 milyard manata qədər azalacağı və milli valyutanın devalvasiyası nəzərə alınmaqla 3 milyard dollardan bir qədər çox olacağı qeyd edilib. Bunu daha kəskin görünür: o zaman fondun illik gəlir 15,6 milyard manat təşkil edib ki, bu da həmin dövrdə 19,5 milyard dollara bərabər olub (Aslanlı A. 2020).

Bu tendensiyalar davam edərsə, Azərbaycanın neft ehtiyatları iyirmi ildən sonra tükənə bilər. 1994-cü ildən indiyədək ölkədə bir dənə də olsun yeni neft yatağı kəşf olunmayıb. BP-nin Dünya Enerjisi üzrə Statistik İcmalına əsasən, 2014-cü ilin sonuna Azərbaycanda təsdiqlənmiş neft ehtiyatlarının həcmi 7 milyard barelə

bərabər olub (müqayisə üçün: Qazaxıstan - 30 milyard barel, Rusiya - 103 milyard, İran - 158 milyard). Azərbaycanın rəsmi dairələri uzun illərdir ki, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsindən danışırlar, lakin nəzərəcarpacaq nəticələrlə öyünə bilmirlər. 2014-cü ildə qeyri-enerji sektorunun məhsulları ixracın 10%-dən bir qədər çoxunu - cəmi 1,4 milyard dollar təşkil edib.

1.3. Müasir dövrdə Azərbaycanın iqtisadi modelinin formalaşması

Azərbaycan dövləti müstəqilliyinin ilk günlərində inzibati-amirlik iqtisadiyyatı öz faydalılığını keçmiş və səmərəsiz olduğu üçün bazar iqtisadiyyatı qurmaq lehinə seçim etdi. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında qeyd olunur ki, inkişaf etalonunun Azərbaycan vətəndaşları üçün layiqli həyat səviyyəsini təmin edə bilən sosialyönümlü iqtisadiyyatdır. Yəni, iqtisadi inkişafın daxili modelinin - daha doğrusu, bazar iqtisadiyyatının sosial yönümlü modelinin seçimində əminlik var. Ölkənin əsas qanununa uyğun olaraq, dövlət iqtisadi inkişafın sosial yönümlülüyünə, əhəlinin aztəminatlı təbəqələrinin: pensiyaçıların, əlillərin, uşaqların və s.-nin hərtərəfli dəstəklənməsini öz üzərinə götürür və təmin edir.

Dünyanın əksər ölkələri bazar əsaslı iqtisadi sistemi uğurla tətbiq edirlər, lakin hər bir ölkənin iqtisadi inkişafın özünəməxsus milli xüsusiyyətləri vardır ki, bu da iqtisadi artıma müxtəlif yanaşmaların elementlərini özündə birləşdirir. Nəzərə alsaq ki, hər bir ölkənin yalnız ona xas olan özünəməxsus xüsusiyyətləri var: coğrafi mövqeyi, iqlimi, tarixi, mədəniyyəti, xalqının mentaliteti və adət-ənənələri, cəmiyyətin sosial-iqtisadi strukturu və s. Azərbaycana münasibətdə bazar iqtisadiyyatının özünəməxsus xüsusiyyətləri olacaq. Dünyada mövcud olan müsbət inkişaf modellərini (Cənubi Koreya, Malayziya, Norveç, İndoneziya) köçürmək olmaz, çünki dünyada iqtisadiyyatları tamamilə eyni olan iki ölkə yoxdur. Bu şəraitdə yalnız iqtisadi inkişafın müəyyən modellərinin mövcud müsbət təcrübəsini öyrənmək və onu daxili modelin formalaşmasında həyata keçirmək mümkündür. Beləliklə, biz iqtisadi inkişafın daxili modelini - bazar iqtisadiyyatının Azərbaycan sosial yönümlü modeli adlandırma bilərik.

Azərbaycan iqtisadi modelinin əsas məqsədi ölkə Konstitusiyasında göstərilən

məqsədlərlə yanaşı, elmin, texnikanın və texnikanın qabaqcıl nailiyyətlərinin ictimai həyatın bütün sahələrində geniş miqyasda tətbiqinə əsaslanan Azərbaycanın müasirləşdirilməsidir.

Azərbaycan iqtisadi modelinin hansı şəraitdə formalaşdığını nəzərdən keçirək. Müstəqillik elan edildikdən sonra ölkə iqtisadiyyatı SSRİ-nin dağılması və ənənəvi ticarət əlaqələrinin pozulmasının nəticəsi olan görünməmiş miqyasda sarsıntılar yaşadı. Regiondakı qeyri-sabit vəziyyət - Qarabağdakı silahlı münaqişə bazar əsaslı idarəetmə metodlarına keçidin çətin prosesini daha da gərginləşdirdi. Nəticədə Azərbaycanda makroiqtisadi vəziyyət istehsal həcmələrinin azalması, yüksək inflyasiya və real əmək haqqı səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşməsi ilə səciyyələnirdi. Fiskal sahə həm də əhəmiyyətli müdafiə xərclərinə ehtiyac, vergi gəlirlərinin azalması və çoxsaylı qaçqınlara yardımın göstərilməsi zərurəti ilə bağlı ciddi problemlərlə üzləşmişdir. Çeçenistandakı münaqişə nəticəsində ənənəvi bazarlarla nəqliyyat əlaqələrinin kəsilməsi ticarət şərtlərini daha da pisləşdirdi və hasilatı azaltdı (Guliyeva S. 2021).

Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin ölkədə hakimiyyətə gəlişi Azərbaycan dövlətinin gələcək inkişafında dönüş nöqtəsi oldu. Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti və gərgin əməyi nəticəsində Azərbaycan xalqı qısa tarixi dövrdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında, milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasında böyük uğurlara nail olmuşdur. sistemi. Eyni zamanda, ən böyük müvəffəqiyyət ondan ibarətdir ki, bu dövrdə ölkədə aparılan dövlət quruculuğu prosesi nəticəsində yeni inkişaf, iqtisadi islahatlar - iqtisadi inkişafın Azərbaycan modeli yaranıb.

Sosial-iqtisadi inkişafın Azərbaycan modelini səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlər və ya xüsusiyyətlər hansılardır? Bizə elə gəlir ki, model bazar iqtisadiyyatının məlum prinsip və məqsədləri ilə yanaşı, Azərbaycanın özəlliyini əks etdirən aşağıdakı elementlərlə tamamlanır (Fikrətzadə F., Hacıyeva S. 2020):

- əlverişli coğrafi yerləşmə;
- siyasi və sosial-iqtisadi sabitlik;
- karbohidrogen ehtiyatlarından praqmatik istifadə;

- dünya iqtisadiyyatına fəal inteqrasiya;
- ictimai həyatın bütün sahələrində innovativ fəaliyyət.

Ölkənin neft strategiyası sosial-iqtisadi inkişafın Azərbaycan modelinin ən mühüm elementinə çevrilmişdir. Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən işlənib hazırlanmış neft strategiyası üç əsas komponent üzərində cəmlənmişdir: birinci komponent ondan ibarətdir ki, müstəqilliyimizin ilkin mərhələlərində Azərbaycan Respublikasında ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycanın öz karbohidrogen ehtiyatlarının kəşfiyyatı üçün həm texniki, həm də maliyyə imkanları yox idi. Böyük beynəlxalq neft şirkətlərinin öz texnologiyalarını və maliyyələrini gətirmək üçün Azərbaycana dəvət edilməsi istiqamətində strateji addım atılıb.

İkinci komponent tədarük, yaxud Azərbaycanın neft və qazını beynəlxalq bazarlara necə nəql etmək idi. Bu məqsədlə çoxvektorlu nəqliyyat sistemi yaradılmışdır. Buraya Rusiya, Gürcüstan, Türkiyə ərazisindən Qara və Aralıq dənizlərinə gedən boru kəmərləri daxildir. İkinci mərhələ uğurla başa çatdıqdan sonra Azərbaycan əsas gəlir axını almağa başladı. Üçüncü komponent bu gəlirləri necə toplamaq və effektiv şəkildə idarə etmək idi. Bu problemi həll etmək üçün ölkə Prezidenti Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunu yaratdı. Bütün neft və qaz gəlirləri bu Fonda toplanır.

Dövlətin maliyyə sisteminin sabitliyinə inamı həm də Azərbaycanın strateji valyuta ehtiyatlarının 2015-ci ilin əvvəlinə 51,4 milyard dollar təşkil etməsi də verir. Hazırda Azərbaycanın strateji valyuta ehtiyatları ÜDM-in 70%-ni təşkil edir ki, bu da ölkənin bu göstərici ilə dünyanın aparıcı iyirmi dövləti sırasına daxil olmasına imkan verib. Ölkənin strateji valyuta ehtiyatları Mərkəzi Bankın ehtiyatları, Dövlət Neft Fondunun aktivləri və Maliyyə Nazirliyinin xəzinə fondları hesabına formalaşır.

Ölkənin milli valyutası manat uzun müddətdir ki, postsovet məkanında ən sabit valyuta olub. Manat dövriyyəyə buraxılan zaman onun məzənnəsi: 1 manat - 1 ABŞ dolları idi, lakin ölkəyə xeyli miqdarda neft dolları daxil olduğu üçün manat möhkəmlənməyə başladı və dollardan bahalaşdı. Bu il neftin qiymətinin aşağı düşməsi, Azərbaycanın ticarət tərəfdaşı olan qonşu dövlətlərin milli valyutalarının

devalvasiyası, Avropa dövlətlərində yaranmış ağır iqtisadi vəziyyətlə əlaqədar ölkə hökuməti manatın dolların məzənnəsini əvvəlki vəziyyətinə qaytarmaq qərarına gəlib (1 manat - 1 ABŞ dolları). 2015-ci ilin əvvəlinə Azərbaycanın xarici dövlət borcu 6,4 milyard dollar təşkil edib ki, bu da ölkənin ÜDM-nin 8,6%-ni təşkil edir (Şəkəraliyev A. 2016).

Minilliyin qovşağında Azərbaycan nəqliyyat-kommunikasiya layihələrinin həyata keçirilməsi yolu ilə qloballaşma proseslərində fəal və ardıcıl iştirak etmişdir. Belə ki, 2006-cı ildə Bakı-Tbilisi-Ceyhan ixrac boru kəməri istifadəyə verildi, 2007-ci ildə daha bir tarixi hadisə baş tutdu – “Şahdəniz” yatağından hasil edilən qazın Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri ilə ixracına başlandı və hazırda iş aparılır. Bakı-Tbilisi-Qarsın tikintisi üzrə işlər tamamlanır. Bununla paralel olaraq TRASEKA və Şimal-Cənub nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizlərinin infrastrukturunu ən müasir texnologiyalardan istifadə edilməklə modernləşdirilir. Beləliklə, dünyada nefti ilə tanınan Azərbaycan mühüm tranzit ölkəyə çevrilib, onun iştirakı olmadan heç bir regional layihə tam şəkildə həyata keçirilə bilməz.

Neft strategiyası ilə yanaşı, bazar islahatlarının sürətləndirilməsi məqsədilə milli iqtisadiyyatın institusional bazası formalaşdırıldı, vergi sistemi praktiki olaraq yeni, o cümlədən bazar iqtisadiyyatının ən mühüm sütunlarından biri olan vergi inzibatçılığı sistemi yaradıldı. Xəzinədarlıq büdcəsinin icrası və bank sistemi, o cümlədən maliyyə bazarları ilə yeni büdcə sistemi də yaradılmışdır. Ölkədə bərqərar olmuş siyasi-ictimai sabitlik nəticəsində milli iqtisadiyyatda makroiqtisadi sabitliyə nail olunub. Müvafiq olaraq, Azərbaycan xalqının həyatında mühüm müsbət dəyişikliklər baş verdi - ölkə iqtisadiyyatı dünyada ən yüksək templərlə artdı. Belə ki, 2005-ci ildə ÜDM-in artımı 26,4%, 2006-cı ildə 34,5%, 2007-ci ildə 25,0% olmuşdur. 2014-cü ildə ölkədə ÜDM 3,0% artıb.

Ölkədə neft sənayesinin inkişafı ilə yanaşı, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi - qeyri-neft sektorunun inkişafı siyasəti də həyata keçirilib. 2014-cü ildə Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda iqtisadi artım 7,0% təşkil edib. 2014-cü ildə ölkə iqtisadiyyatına qoyulan investisiyaların həcmi 27 milyard dollar təşkil edib ki, bunun da 16 milyard dolları daxili investisiyalardır. Dünyada xarici investisiyaların

azalması proseslərinin gətirdiyi, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının daxili mənbələr hesabına investisiyaların artırılmasını tələb etdiyi bir vaxtda ölkədə investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması siyasəti uğurla həyata keçirilir. Ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafının və dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyasının mühüm sübutu xarici ticarətin göstəricisidir. Son illər ölkənin xarici ticarəti sabit tempə artıb: 2014-cü ildə 31,0 milyard dollar, xarici ticarətin müsbət saldosu 12,6 milyard ABŞ dolları təşkil edib, ixrac idxalı 2 dəfə üstələyib. Ötən il 140-a yaxın ölkə Azərbaycanın xarici ticarət tərəfdaşları sırasında olub (<https://stat.gov.az>).

Onu da qeyd etmək ki, milli iqtisadiyyat inkişaf etdikcə Azərbaycan biznesi xaricə investisiya layihələrində iştirak etməyə başlayıb. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti Gürcüstan, Türkiyə, Ukrayna, İsveçrə, Rumıniya iqtisadiyyatlarına investisiyalar yatırmış, Gürcüstan, Ukrayna, Rumıniya, İsveçrədə yanacaq doldurma məntəqələrinə malikdir. Şirkət Türkiyənin ən böyük neft-kimya kompleksi Petkim-in ortaq sahibidir.

Ölkənin dövlət büdcəsi ilə bağlı çox mühüm dəyişikliklər baş verir: biz onun həm gəlir, həm də xərc hissəsində ciddi artımın şahidi oluruq. 2014-cü ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri 18,4 milyard manat, xərcləri isə 18,7 milyard manat təşkil edib. Gəlir və xərclərin səviyyəsi dövlət büdcəsinin iqtisadi artımın və əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsində mühüm rol oynamasına, minimum əmək haqqının, o cümlədən pensiya və sosial müavinətlərin mərhələli şəkildə artırılmasına imkan verir. 2014-cü ildə dövlət büdcəsindən sosial müdafiə və sosial təminat xərclərinə ayrılan vəsait əvvəlki illə müqayisədə müvafiq olaraq 12,5 faiz və 25,8 faiz artmışdır. 2014-cü ildə orta aylıq əmək haqqı 444,3 manat, əmək pensiyaları isə 173,4 manat olub. Qaçqınların və məcburi köçkünlərin sosial vəziyyəti yaxşılaşıb. Məşğulluq səviyyəsi artıb: 2014-cü il ərzində 127,3 min yeni iş yeri açılıb, işsizlik səviyyəsi 4,9%-ə düşüb (Əliyeva M. 2021).

Ölkə iqtisadiyyatında baş verən müsbət dəyişikliklər xarici ekspertlərdən də yan keçmir. Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu və reyting agentlikləri kimi beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının rəyləri bunu sübut edir.

2016-cı il dekabrın əvvəlində Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı

ilə ölkə iqtisadiyyatının perspektivlərini və 2016-2020-ci illər üçün Tədbirlər Planını, 2025-ci ildən sonra uzunmüddətli baxışı və sonrakı dövr üçün hədəfləri müəyyən edən 12 yol xəritəsi təsdiq edilib.

Bu yol xəritələrində kənd təsərrüfatı, ticarət və logistika, təhsil, kommunal xidmətlər, İKT, ucuz mənzil tikintisi, kiçik və orta sahibkarlıq, ağır sənaye və maşınqayırma, turizm, maliyyə xidmətləri, neft və qaz sahələrinin inkişafı üçün nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsi, eləcə də özəlləşdirmə 2020-ci ilə qədər ölkənin ÜDM-ni yeddi milyard manatdan çox artırmağa və 125,5 min yeni iş yerinin açılmasına imkan verəcək.

Bundan əlavə, “Made in Azerbaijan” milli brendinin dünya bazarlarına çıxarılması məqsədilə ötən ilin noyabrında işə salınmış mexanizm çərçivəsində artıq 7 ixrac missiyası (Çin, Dubay, Əfqanıstan, Pakistan, Qətər, Almaniya) təşkil olunub. İmzalanmış müqavilələrə əsasən, ilk ixrac missiyaları zamanı Azərbaycan üçün yeni bazarlar olan qırmızı şərabın Çinə və BƏƏ-yə ərzaq məhsullarının ixracına başlanılıb. Dubaya balın, Avropa bazarlarına nar şirəsinin, Əfqanıstan və Pakistana meyvə şirələrinin, Pakistana boruların, polietilen məmulatlarının ixracı barədə də razılıqlar əldə olunub, Qətərə küçə və şəhər mebellərinin tədarükü artıq başlayıb. Bundan əlavə, Dubay (Gulfood 2017) və Almaniya (Prowein) Azərbaycan şirkətlərinin vahid stenddə iştirak etdiyi sərgilərdə İspaniyaya fındıq ixracı üçün sifarişlər qəbul edilib, həmçinin tərəvəz, meyvə şirələri, bal, quru süd, ət, çay, qoz-fındıq Fars körfəzi ölkələrinə və bu bölgədə fəaliyyət göstərən ticarət şəbəkələrinə girərək meyvə və meyvələrin ixracı ilə bağlı danışıqlar aparılıb.

Bu gün qarşıya qoyulan əsas vəzifə qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması üçün tətbiq edilən mexanizmlərin işləməsinə və konkret nəticələr verməsinə təmin etməkdir. Statistika nəzər salmaq: 2017-ci ilin birinci yarısında tərəvəz ixracı illik müqayisədə 45 faiz, meyvələr 20 faiz, pambıq 3,6 dəfə, şərab 29 faiz, şirələr 41 faiz artıb. Analoji artım xaricə süd və süd məhsullarının tədarükündə də müşahidə olunub. Ümumilikdə, bu ilin birinci rübündə Azərbaycanın qeyri-neft ixracı 2016-cı ilin yanvar-mart ayları ilə müqayisədə 8,6 faiz artıb (Əliyeva M. 2021).

Hazırda Şahin Mustafayevin rəhbərlik etdiyi İqtisadiyyat Nazirliyi Azərbaycan

brendinin xaricdə tanınması üçün çox çətin və zəhmət tələb edən iş aparır. İxrac olunan məhsullara görə xərclərin bir hissəsinin qaytarılması sistemi isə yerli istehsalçıları ixracyönümlü məhsul istehsal etməyə daha da stimullaşdırır. Təkcə ötən ilin oktyabr ayından indiyədək olan dövr ərzində 145 müraciət əsasında ixracatçılara bir milyon manatdan artıq xərclərə görə (malların gömrük dəyərinin 3-6 faizi miqdarında) kompensasiya ödənilib.

Nəzərə alsaq ki, “Made in Azerbaijan” məhsullarının SOCAR-ın xaricdəki yanacaq doldurma məntəqələrində - Gürcüstan, Ukrayna, İsveçrədə piştaxtalarda yer alması, AZAL-ın təyyarələrində Azərbaycan məhsullarının təqdim edilməsi, Azərbaycanın ixrac etdiyi malların siyahısının genişləndirilməsi, o cümlədən müxtəlif ölkələrin hava limanlarında Duty Free şəbəkəsində təqdim olunan Azərbaycan məhsullarının siyahısının genişləndirilməsi, o zaman biz qəti şəkildə deyə bilərik ki, ölkə düzgün yoldadır. Dünya iqtisadiyyatına uğurlu inteqrasiya bir daha təsdiqləyir ki, əsas ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş siyasət bu gün də Azərbaycanda davam etdirilir.

Beləliklə, Azərbaycan neftdən asılı olmayacaq iqtisadi modelə keçidin əsasını qoyub. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin başladığı dərin iqtisadi islahatlar artıq ölkə iqtisadiyyatının bir çox sahələrində öz müsbət nəticələrini verməkdədir.

Daha əlverişli biznes mühitinin və investisiya mühitinin yaradılmasına yönəlmiş qərar, fərman və sərəncamlar 2015-ci ilin sonundan fəal şəkildə qəbul edilir. Burada, ilk növbədə, Baş Prokurorluq tərəfindən aparılan yoxlamalar və dövlət təhlükəsizliyinin, vətəndaşların sağlamlığının və ölkənin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı aparılan yoxlamalar istisna olmaqla, sahibkarlıq fəaliyyətində aparılan yoxlamaların iki il müddətinə dayandırılmasını qeyd etmək lazımdır. iqtisadi maraqlar. Vergi yoxlamalarının dayandırılması 70 min vergi ödəyicisinə təsir edib. Yəni, sahibkarlar artıq dövlət qurumlarının müxtəlif yoxlamalarına hazırlaşmaq üçün vaxt itirmirlər ki, bu da onların diqqətini birbaşa öz biznesinə yönəltməyə imkan verir. O da vacibdir ki, bu yolla məmurlarla təmasların sayı azalsın ki, bu da həmin yoxlamalarla bağlı mümkün korrupsiya faktlarının sayının azalmasına gətirib çıxarır.

Bizneslə məşğul olmaq üçün lisenziya və icazələrin sayının azaldılmasını da qeyd etmək lazımdır. Lisenziyaların sayı 59-dan 37-yə, icazələrin sayı isə demək olar ki, dörd dəfə 86-ya endirilib. O da vacibdir ki, hazırda lisenziyalar qeyri-məhdud müddətə verilir və onların alınması proseduru xeyli sadələşdirilib və bütün lisenziyalar ASAN Xidmət tərəfindən təmin edilir. Lisenziyaların özləri də kəskin ucuzlaşıb – Bakı üçün iki dəfə, ölkənin regionları üçün dörd dəfə. Təsadüfi deyil ki, Dünya Bankının “Doing Business 2017” reytingində Azərbaycan biznesə başlamağın asanlığına görə 190 ölkə arasında beşinci yerdə qərarlaşıb. Ümumilikdə hesabata görə, Azərbaycanda biznes açmaq üçün təxminən üç gün, Avropa və Mərkəzi Asiya ölkələrində isə 10,2 gün lazımdır (Əliyev T. 2020).

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə yaradılan “ASAN xidmət” dövlət xidmətlərinin göstərilməsi sahəsində dövlətin vətəndaşlara qarşı innovativ addımına çevrilmiş, əhalinin rifahının yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş sistemli sosial islahatların bariz nümunəsidir. vətəndaşlar və insan hüquqlarının təmin edilməsi.

“ASAN xidmət” mərkəzlərinin yaradılması dövlət idarəetmə sistemində yeni mərhələ açdı və bu gün onun əhatə dairəsi xeyli genişləndi. Mövcud olduğu dörd ildən artıq bir müddətdə bütünlüklə “əhali-dövlət” münasibətlərinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş belə unikal qurumun yaradılması ilə bağlı bütün gözləntilərini doğrultmuş “ASAN Xidmət” Azərbaycanın milli brendinə çevrilib. Dövlətimizin başçısının təşəbbüsü ilə yaradılmış Azərbaycanın brendi sayılan “ASAN Xidmət” 2015-ci ildə dövlət xidmətləri arasında BMT-nin 2015-ci il mükafatına və “Dövlət xidmətlərinin göstərilməsinin təkmilləşdirilməsi” nominasiyası üzrə birinci yerə layiq görülüb. Bundan başqa, “ASAN Xidmət”in digər ölkələrdə də tətbiqi tövsiyə olunub.

Məlumdur ki, davamlı iqtisadi inkişafın meyarları onun ixrac, idxal və daxili istehsal və istehlak baxımından balansıdır. Bu, məhz postneft dövründə Azərbaycan iqtisadiyyatının yeni inkişaf vektorudur. Və tam əminliklə deyə bilərik ki, Azərbaycanın yeni iqtisadiyyatı digər dövlətlər üçün də nümunə ola bilər. Beləliklə, milli iqtisadiyyatın mütərəqqi inkişafı onu göstərir ki, sosial-iqtisadi inkişafın

Azərbaycan modeli özünü doğrultmuşdur, yəni uğurludur. Sosial-iqtisadi inkişafın Azərbaycan modelinin uğurunun əsas komponentləri bunlardan ibarət idi: dövlət başçısının şəxsiyyəti, siyasi iradə, əhalinin sosial müdafiəsi ideyası, dövlətçilik, qanunvericilik, proseslərin davamlılığı, dünyada pragmatizm, daxili və xarici investisiyalardan istifadə. Müasir iqtisadi nəzəriyyəyə ekskursiyamız sosial-iqtisadi inkişafın Azərbaycan modelinin əsaslarının düzgün seçildiyini təsdiqləyir. Modelin uğurunun açarı - müasir iqtisadi postulatların milli iqtisadiyyat üçün ən uyğun olanının həyata keçirilən modeldə yaxınlaşmasına elmi və pragmatik yanaşmadır. Eyni zamanda, sosial-iqtisadi inkişafın Azərbaycan modeli zamanla donmuş bir şey deyil, o, dünya iqtisadiyyatının yeni reallıqlarına uyğun olaraq transformasiya olunur. Beləliklə, ölkə hökuməti növbəti on il ərzində inklüziv iqtisadi artımı təmin etməyi planlaşdırır. Bildiyiniz kimi, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ticarət və İnkişaf Konfransının (UNCTAD) Katibliyi müntəzəm olaraq illik Ticarət və İnkişaf Hesabatını dərc etmişdir. 1981-ci ildən dərc edilmiş əvvəlki hesabatlar kimi, burada da müasir dünya iqtisadiyyatının üzləşdiyi əsas problemlərin ətraflı təhlili öz əksini tapıb. Bu il “İnklüziv və Balanslı İnkişaf Siyasəti” 130 səhifədə hərtərəfli təhlil edilib. (İnklüziv, BMT-nin rəsmi terminidir, hər şey daxil olmaqla.) İnklüziv artım təkcə aktiv varlıqları deyil, əhalinin bütün təbəqələrini əhatə edən artımdır. Müəlliflərin fikrincə, əhalinin bütün təbəqələrinin iqtisadi inkişafın faydalarından istifadəyə “daxil edilməsini” təmin etmək və onların gəlirlərində və rifahında fərqin azaldılmasına kömək etmək lazımdır.

II FƏSİL. İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA AZƏRBAYCANIN İQTİSADI VƏZİYYƏTİNİN STATİSTİK TƏHLİLİ

2.1. Azərbaycan iqtisadiyyatının sektor və regional quruluşu

Milli iqtisadiyyatın cari vəziyyətinin struktur prizmasından analiz edilməsi iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarının nəzərə alınmasını ehtiva edir. İqtisadiyyatın strukturunun dövlət tənzimlənməsi bütün sektorlara təsir edir. İqtisadi inkişaf mərhələsindən və cari iqtisadi vəziyyətdən asılı olmaqla, ayrı-ayrı sektorlar seçilə və uyğunsuzluqların aradan qaldırılması üçün tədbirlər tətbiq oluna bilər. Əksərən, struktur tənzimlənməsi sektoral bölgüyə əsasən həyata keçirilir.

İqtisadiyyatın strukturunun təhlili proporsiyaların və disproporsiyaların kəmiyyətə müəyyənləşdirilməsinə yönəlmişdir. Belə olan halda, növbəti göstəricilərdən istifadə edilə bilər (Guliyeva S. 2021):

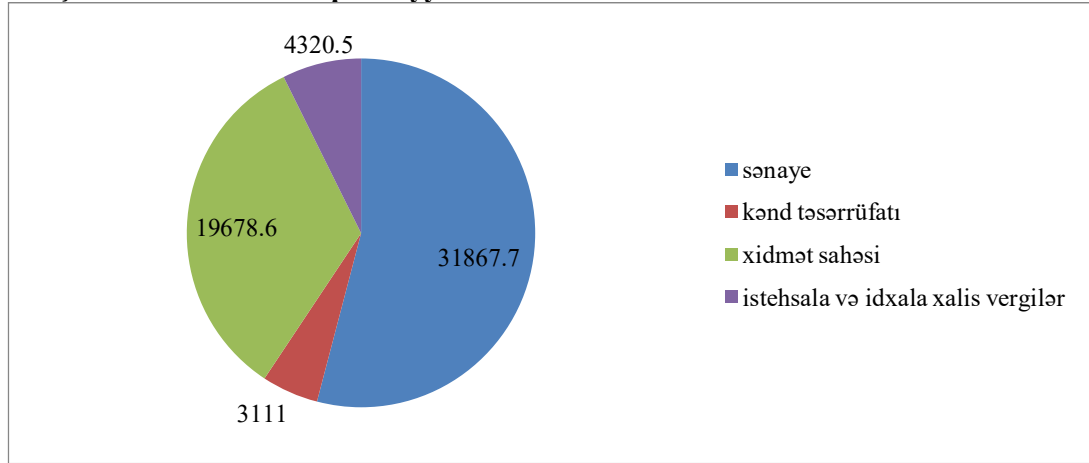
- ÜDM-də maddi və qeyri-maddi hasilatın payı;
- ÜDM-də istehlak və əmanətlərin payı;
- ÜDM-in sahə strukturu;
- Sahədaxili struktur;
- Adambaşına düşən müəyyən növ məhsul istehsalının həcmi (enerji, ərzaq, uzunmüddətli istehlak malları).

Bu fəsildə iqtisadiyyatın ayrı-ayrı strukturları nəzərdən keçirilmiş, strukturu xarakterizə edən göstəricilərin kəmiyyət qiymətləndirilməsi aparılmış, həmçinin bu göstəricilərin müqayisəsi üçün meyarlar müəyyən edilmişdir. Əvvəlcə iqtisadiyyatın ümumi strukturuna nəzər yetirmək məqsədə uyğun olacaqdır. Bu məqsədlə, Azərbaycan milli iqtisadiyyatının üçsahəli modeli işlənib hazırlanmışdır. Bu modeldə iqtisadiyyatın üç sektoru – kənd təsərrüfatı, sənaye və xidmətlərin nisbəti əks etdirilir.

Göründüyü kimi, ümumi məhsulun 54 faizi sənayenin payına düşür, 33 faizi xidmət sektorunda yaradılmış, 7,3 faizi isə istehsal və idxalın payına düşür. Xarici ölkələrin iqtisadiyyatlarını nəzərə alsaq, aşağıdakı xüsusiyyətləri görə bilərik: məsələn, iqtisadiyyatın strukturunda olan ölkələrdə xidmət sektoru, inkişaf etməkdə olan

bazar ölkələrində isə sənaye sektoru üstünlük təşkil edir. ABŞ-da 2012-ci ildə iqtisadiyyatın strukturunda aşağıdakı nisbətlər formalaşmışdır: ilkin sektorun payı 1,2%, sənaye, o cümlədən tikinti sektorunun payı 20,2%, xidmət sektorunun payı isə 78,6 % olmuşdur. Avropada bu nisbətlər sırasıyla 1,7 %, 24,9 % və 73,4 % qeydə alınmışdır. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, ÜDM-də ilkin sektorun cüzi payı ilə ABŞ kənd təsərrüfatı məhsullarının ən böyük istehsalçılarından biridir.

Şəkil 1: 2020-ci ildə iqtisadiyyatın sektorları üzrə ÜDM-nin strukturu

Mənbə: <http://www.stat.gov.az/> materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

MDB ölkələrində iqtisadiyyatın strukturunda əmsallar bir-birinə yaxındır (Rusiyada 3,9%; 36%; 60,1%). Yuxarıdakı məlumatlar təsdiq edir ki, ölkə nə qədər inkişaf etmiş olarsa, xidmət sektorunun ÜDM-də payı bir o qədər yüksək olacaqdır.

Xidmət sektorunun ÜDM-dəki payı üçün meyarlar: yüksək gəlirli ölkələr üçün 60%, digər ölkələr üçün isə 48 %-dir. Bununla belə, xidmət sektorunun ÜDM-də xüsusi çəkisinin artırılması yeni problem yaradır ki, bunun da mahiyyəti qeyri-rəsmi xidmət sektorunu toplanan vergilərin ümumi həcmi artırma bilən formal və məhsuldar müasir xidmət sektoruna çevirməkdən ibarətdir. Bu məlumatlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, post-sənaye cəmiyyətinə keçid şəraitində milli iqtisadiyyatın strukturunun daha da modernləşdirilməsi və optimallaşdırılması həyata keçirilməli, innovativ inkişaf yoluna keçid tədbirləri həyata keçirilməlidir. İqtisadiyyatın strukturunun sektoral nisbətlər baxımından təhlili xüsusilə vacibdir. Bunlar maddi (sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti, nəqliyyat) və qeyri-maddi istehsal (təhsil, səhiyyə, mənzil-kommunal təsərrüfatı) sferasının ayrı-ayrı sahələri

arasındakı nisbətdir.

Cədvəl 1: 2015-2020-ci illərdə ÜDM-in iqtisadiyyatın sektorları üzrə strukturu (%)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020*
Ümumi daxili məhsul - cəmi	81,2	83,7	83,8	84,7	85,0	80,8
Sənaye	83,0	87,6	87,9	89,6	89,3	85,6
Tikinti	84,5	86,8	84,6	80,2	82,9	84,6
Kənd təsərrüfatı	99,8	99,9	99,9	99,9	99,9	99,9
Ticarət və xidmətlər	99,6	99,6	99,7	99,8	99,7	99,9
Nəqliyyat	81,7	82,8	82,4	83,1	83,6	80,1
Rabitə	81,0	80,5	81,2	82,0	82,4	80,8
Sosial və sair xidmətlər	57,8	58,0	56,1	56,4	58,2	53,2

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Müəyyən sənaye sahələrinin üstünlük təşkil etməsindən asılı olaraq, iqtisadiyyatın müəyyən oriyentasiyasından (məsələn, resurslara əsaslanan iqtisadiyyatdan) danışmaq olar. İqtisadiyyatın strukturunun kəmiyyətə qiymətləndirilməsinin ən sadə üsulu müəyyən dövr ərzində baş verən struktur dəyişikliklərinin ölçülməsidir. Struktur sürüşmələri ümumi göstəricidə xüsusi çəkilərin dəyişməsinə ifadə edir. Struktur dəyişikliklərinin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi metodundan istifadə edərək, dəyişikliklərin əhəmiyyəti və ya əhəmiyyətsizliyi haqqında danışmaq olar, yəni struktur dəyişikliklərinin mütərəqqiliyini müəyyən etmək olar. Struktur yerdəyişmələrin kəmiyyət qiymətləndirilməsinin göstəriciləri orta xətti və kök-orta-kvadrat xarakteristikaları ola bilər. Bu göstəricilər təhlil edilən müddət üçün xüsusi çəkisinin orta sapmasını müəyyən etməyə imkan verir.

Orta xətti xarakteristika aşağıdakı düsturla hesablanır (Çeliksoy E. 2020):

$$\delta = \frac{\sum f_1 - f_0}{n} (1)$$

Burada f_1 , f_0 müvafiq olaraq cari və əsas dövrlərdə elementlərin xüsusi çəkilərinin göstəriciləridir, n elementlərin sayıdır. Toplama eyni sırada yerləşən komponentlərin fərqi ilə həyata keçirilir. Hər bir vektorun elementlərinin xüsusi çəkilərinin cəmi birə bərabərdir. δ dəyəri 0-dan (aşağı hədd) $2/n$ -ə qədər dəyişə bilər.

Orta kvadrat xarakteristikası kimi hesablanır:

$$\sigma = \frac{\sqrt{\sum f_1 - f_0}}{n} (2)$$

σ dəyəri dəyişə bilər: $0 < \sigma < 2/n\sqrt{n}$.

Əldə edilən dəyərlər 0-a yaxındırsa, bu o deməkdir ki, sənayedə struktur dəyişiklikləri əhəmiyyətsizdir və dəyərlər onların intervallarının ortasına yaxındırsa, bu, tədqiq olunan dövr ərzində dəyişikliklərin əhəmiyyətini göstərir. Bu xüsusiyyətlərin əldə edilmiş dəyərləri dəyərlər diapazonunun ortasını aşarsa, bu sənayedə əsaslı çevrilmə olduğunu göstərir.

Cədvəl 2: Azərbaycan iqtisadiyyatının sahə strukturu

Sahələr	2015		2020	
	%	pay	%	pay
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq	7	0,07	6	0,06
Sənaye	58	0,58	40	0,40
Tikinti	6	0,06	12	0,12
Nəqliyyat vasitələrinin ticarəti və təmiri	7	0,07	9	0,09
Turistlərin yerləşdirilməsi	1	0,01	3	0,03
Nəqliyyat və anbar	8	0,08	5	0,05
Sosial və digər xidmətlər	9	0,09	16	0,16
Məhsullara və idxala xalis vergilər	6	0,06	8	0,08
ÜDM	100	1,00	100	1,00

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Məlumat kimi biz son 6 ildə iqtisadi inkişaf dinamikasını götürdük. Struktur dəyişikliklərin təhlili nəzərəcarpacaq dəyişiklikləri göstərir. Demək olar ki, bütün sahələrdə mal və xidmət istehsalı artmış, tikinti, ticarət və turistlərin yerləşdirilməsi sahəsində artım 2 dəfədən çox olmuşdur. Məlumatlardan istifadə edərək, struktur dəyişikliklərini qiymətləndirmək üçün yuxarıda göstərilən xüsusiyyətləri hesablayırıq. Sənayedaxili nisbətlər sənaye daxilində maddi amillər arasında kəmiyyət əlaqəsini ifadə edən nisbətlərdir. Optimal sənayedaxili strukturun təmin edilməsi sənayenin yekun nəticələrinə müsbət təsir göstərir. Müxtəlif sənayedaxili nisbətləri ayırd edə bilərik. Bunlar mədənçıxarma, istehsalat və digər sənaye sahələri arasında istehsal olunan məhsullar ola bilər.

İstehsalın ÜDM-də payı üçün meyarlar yüksək gəlirli ölkələr üçün 27%, qalan ölkələr üçün isə 24% təşkil edir. 2020-ci il üçün istehsal sənayesinin ÜDM-də payı 13% təşkil edir ki, bu da nəzərdə tutulandan xeyli aşağıdır. Odur ki, ilk növbədə

emal sənayesi hesabına (xüsusən resursla zəngin ölkələr üçün) sənayenin ÜDM-də xüsusi çəkisinin artırılması üçün tədbirlər hazırlayıb həyata keçirmək lazımdır.

Cədvəl 3: Sənaye strukturunda sektorların payı (%)

Sahələr	2016	2017	2018	2019	2020
Mədən	74,5	76,9	74,2	76,8	68,6
Emal sənayesi	20,6	18,3	20,4	22,6	25,2
Digər	4,8	5,1	5,7	0,8	6,5

Mənbə: <https://www.stat.gov.az>, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Adambaşına düşən yüksək və yüksək orta gəlirli ölkələr üçün meyar ÜDM-in 3%-i, adambaşına düşən orta gəliri aşağı olan və aşağı gəlirli ölkələr üçün ÜDM-nin 15%-i təşkil edir. 2020-ci ilin məlumatlarına əsasən, kənd təsərrüfatı sektorunun ÜDM-də payı 5,3% təşkil edir ki, bu da adambaşına düşən yüksək və yüksək orta gəlirli ölkələrin göstəricisinə yaxındır. Bu, bu strukturun optimallığını göstərir, lakin mövcud strukturu təkmilləşdirmək üçün dəyişikliklər davam etməlidir.

Sənayenin strukturunu qiymətləndirərkən biz əsas fondlardan istifadənin səmərəliliyinin göstəricilərindən istifadə edə bilərik ki, bunlardan da kapitalın məhsuldarlığını və kapital-əmək nisbətini ayırmaq olar. Aktivlərin gəlirlilik dərəcəsi il üzrə (müəssisə səviyyəsində) məhsulun həcmnin əsas fondların orta illik ümumi dəyərində nisbəti kimi hesablanır. Sənayelər səviyyəsində istehsal və ya ümumi əlavə dəyər istehsalın göstəricisi kimi, bütövlükdə iqtisadiyyat səviyyəsində isə ümumi daxili məhsulun dəyərindən istifadə olunur. Aktivlərin gəlirliyi məhsulun həcmnin ilkin maya dəyəri ilə sənaye və istehsal əsas fondlarının orta məbləğinə bölünməsidir.

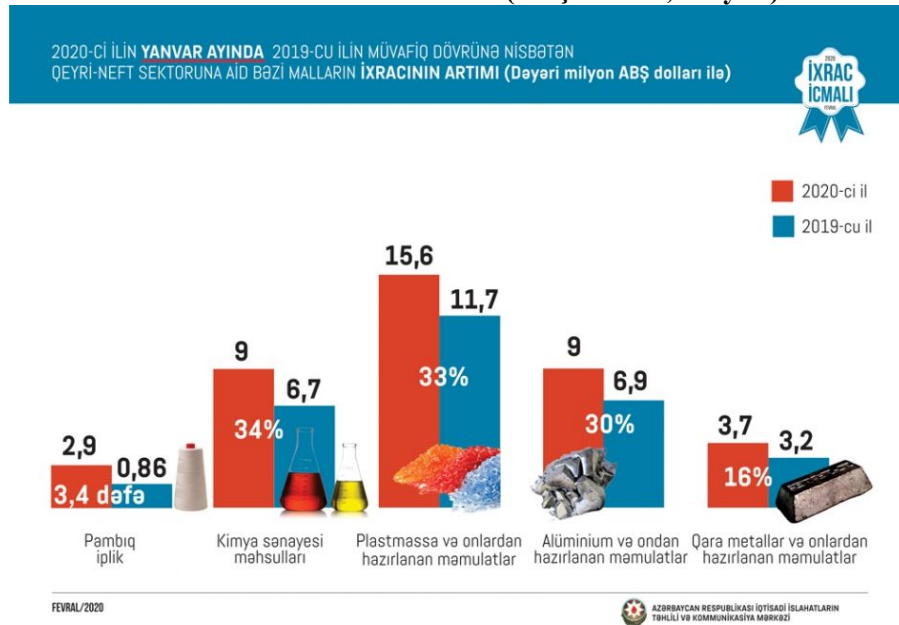
İqtisadiyyatın sahə strukturunu təhlil edərkən və iqtisadiyyatın ümumi strukturunu qiymətləndirərkən əməyin bölgüsü məsələsi böyük maraq doğurur.

Artan qloballaşma və iqtisadi inteqrasiya şəraitində xarici iqtisadi amil milli iqtisadiyyatın sabitliyinə təsir edən mühüm amilə çevrilir. Bunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bir çox ölkələrin iqtisadiyyatı dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunub. Xarici iqtisadi proporsiyalar milli iqtisadiyyatın beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində iştirakını əks etdirir. Burada ixrac və idxal arasındakı nisbətlər, eləcə də tədiyyə balansının digər maddələri arasındakı nisbətlər vurğulanır.

Bu struktur rezidentlər və qeyri-rezidentlər tərəfindən Azərbaycanın gömrük

sərhədlərindən keçirilən malların alqı-satqısı üzrə əməliyyatları ifadə edir. Bu strukturu təhlil edərkən bu əməliyyatların iqtisadiyyata stimullaşdırıcı təsirini qeyd etmək lazımdır, çünki onlar dövlət büdcəsinə ən çox töhfə verənlərdir. Azərbaycan iqtisadiyyatı ixrac yönümlüdür və ixracın ÜDM-də payı 36,9% təşkil edir (2020-ci ilin məlumatlarına görə). Əsas ixrac məhsulu neftdir. 2020-ci ildə Azərbaycanın ixracının 90%-dən çoxunu xam neft və neft məhsulları təşkil edib (Məmmədov V., 2020). Neftin qiymətinin qalxdığı və neft hasilatı illərində ixracın həcmi artdı. Yanacaq və xammal üzrə ixrac tədarükünün yüksək konsentrasiyası və dünya enerji qiymətlərinin dəyişkənliyi sosial-iqtisadi sabitliyə təhlükə yaradır. Ona görə də müasir iqtisadi inkişafın təxirəsalınmaz vəzifəsi xarici ticarətin strukturunun şaxələndirilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmnin artırılması, innovativ sənayenin inkişafına təkan verməkdən ibarətdir.

Şəkil 2: 2020-ci ilin yanvar ayında 2019-cu ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə qeyri-neft sektorunda ixrac artımı (ABŞ dolları, milyon)

Mənbə: https://azertag.az/xeber/Oten_ay_qeyri_neft_sektoru_uzre_141_milyon_dollarliq_ixrac_real_asdirilib-1428199

Yuxarıdakı şəkildə 2020-ci ilin yanvar ayında qeyri-neft sektorunda qeydə alınan ixracın əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisəsi aparılmışdır.

Şəkil 2-dən görüldüyü kimi qeyri-neft əsaslı ixrac məhsullarında mühüm artım qeydə alınmışdır. Artım, xüsusilə kimya sənayesi məhsullarında, habelə alüminium

və plastmassadan hazırlanan məhsullarda müşahidə edilmişdir. Bu artımın ilbəlil müşahidə edilməsinə baxmayaraq qeyri-neft məhsullarının ixrac strukturundakı payında əhəmiyyətli irəliləyiş müşahidə edilmir.

Xarici iqtisadi əməliyyatlar baxımından iqtisadiyyatın strukturunu təhlil edərkən iqtisadiyyatın açıqlığını müəyyən etmək lazımdır. İqtisadiyyatın açıqlığı ölkənin beynəlxalq mübadilədə nə qədər iştirak etdiyini müəyyən edir. Təhlil üçün əsasən aşağıdakı göstəricilər götürülür (Гулиев М.Е. 2009):

- Ölkə ÜDM-sində idxalın payı ölkə iqtisadiyyatının xarici bazardan asılılığını xarakterizə edir;
- Ölkə ÜDM-sində ixracın payı.

Deməli, iqtisadiyyatın öyrənilmiş məlumatlarına əsasən deyə bilərik ki, iqtisadiyyatın xarici iqtisadi strukturu məqbuldur, iqtisadiyyat idxaldan daha az asılıdır. Lakin milli istehsalı stimullaşdırmaqla iqtisadiyyatın strukturunu genişləndirmək və idxaldan asılılığı azaltmaq üçün bu sahədə işlər davam etdirilməlidir.

2.2. Qarabağın iqtisadi göstəricilərin öyrənilməsinin statistik təhlili

Cənubi Qafqaz regional kommunikasiyaların kəsişməsində yerləşməklə əhəmiyyətli coğrafi mövqeyə malikdir. Region Rusiyadan və Xəzər dənizindən Avropaya neft və qaz nəql edən boru kəmərləri və dəmir yollarının qovşağı kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin Ermənistanla Azərbaycan arasında müharibə vəziyyəti uzun illər regionu geniş miqyaslı və faydalı ola biləcək ticarətin bir sıra üstünlüklərindən məhrum etmişdir. 1994-cü ildə elan edilmiş atəşkəsdən sonra həm Azərbaycanla Ermənistan, həm də Türkiyə ilə Ermənistan arasında iqtisadi əlaqələr tamamilə dayanmışdır.

Lakin Azərbaycanın zəfəri ilə bitən İkinci Qarabağ Müharibəsindən sonra regionda iqtisadi əlaqələrin dirçəlməsi və inkişafı üçün bir sıra imkanlar meydana çıxmışdır. Bu, konkret olaraq Azərbaycanın qərb rayonlarını blokada şəraitində qalmış Naxçıvanla, oradan da Türkiyə ilə birləşdirəcək yeni nəqliyyat dəhlizinin əhəmiyyətini daha da artırır. Bu dəhliz həm də Bakı ilə Ankara arasında ticari-

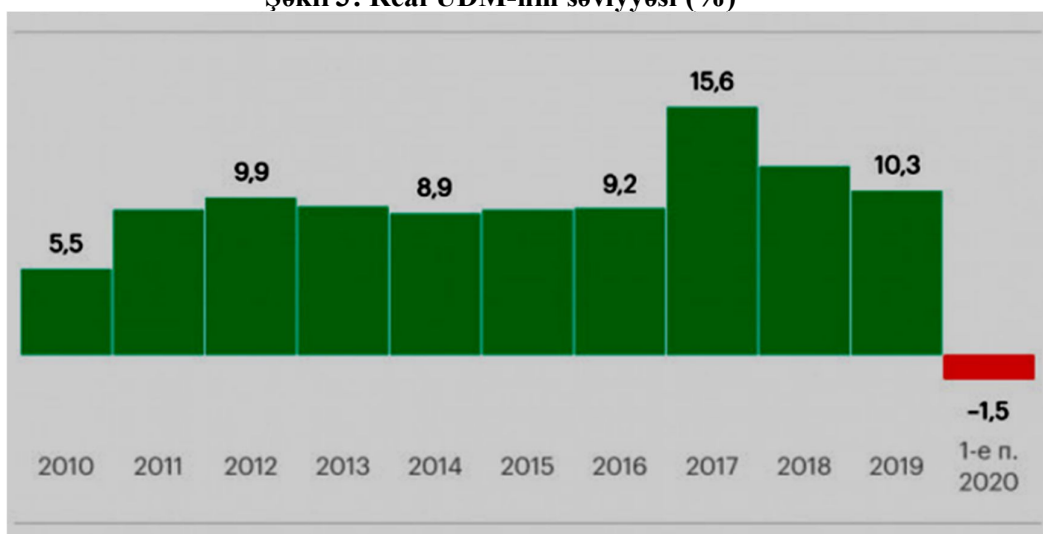
İqtisadi əlaqələrin daha da dərinləşməsinə kömək edəcəkdir. Lakin bunun üçün, ilk növbədə, “regionda” tranzit və ticarətin “tamamilə blokdan çıxarılması” gərəkməkdədir. Ermənistan ərazisindən keçəcək Zəngəzur dəhlizi və qurulacaq digər regional kommunikasiyalar Ermənistan üçün də geniş imkanlar açacaqdır. Ermənistan ilk növbədə yenidən həm Azərbaycan, həm də Türkiyə ilə ticarət əlaqələri qura biləcək, o cümlədən Azərbaycan ərazisindən keçməklə Rusiya ilə birbaşa quru yolu əlaqəsinə malik olacaqdır. Bütün bu məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün yeni ticarət planı hazırlanmaqda və Rusiya, Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan, İran və Ermənistandan ibarət “altılıq platforma”nın yaradılması planlaşdırılmaqdadır (<https://www.rbc.ru/economics/02/10/2020/5f75eaf89a79479780090f8>).

Bununla belə, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə yenidənqurma işləri və infrastrukturun bərpası vaxt aparacaq və yaxın perspektivdə Qarabağın inkişaf perspektivləri zəif görünür. Rusiyanın yardımları Xankəndidə və etnik ermənilərin yaşadığı və geri qayıtdığı digər ərazilərdə enerji resurslarının bərpasını təmin edə bilər. Amma Xankəndiyə uzun müddət Şuşa yaxınlığındakı su anbarından verilən və indi Azərbaycanın nəzarət etdiyi su üçün yeni plan hazırlamalıdır. Azərbaycan potensial olaraq suyu tədarük edə bilər, lakin bunun üçün erməni tərəfindən müəyyən güzəştlər əldə ediləcəkdir.

Müharibədən əvvəl faktiki olaraq Qarabağın büdcəsinin demək olar ki, 40 faizi satış üçün Ermənistana daşınan mədən metallarından əldə edilirdi. Azərbaycan illərdir ki, ermənilərin regionda mədənçıxarma və digər təbii sərvətlərdən istifadəsinin qanunsuz olduğunu bəyan edərək, bu fəaliyyətlərə son qoymağa çağırmışdır. Azərbaycanın Qarabağ zəfəri regiondan Ermənistana metal məhsullarının daşınmasının qarşısını almışdır. Hazırda filiz ehtiyatlarının emal edildiyi müəssisələr qapalıdır və Azərbaycanın sərvətləri hesabına fəaliyyət göstərə bilmirlər.

Qarabağda ikinci ən böyük sənaye olan kənd təsərrüfatının inkişafı üçün bir sıra perspektivlər mövcuddur. Müharibədən əvvəl o, böyük ölçüdə Ermənistanın nəzarətində olan, lakin hazırda Azərbaycanın nəzarətinə keçmiş ərazilərdəki aqrar sənaye hesabına inkişaf edirdi.

Şəkil 3: Real ÜDM-nin səviyyəsi (%)

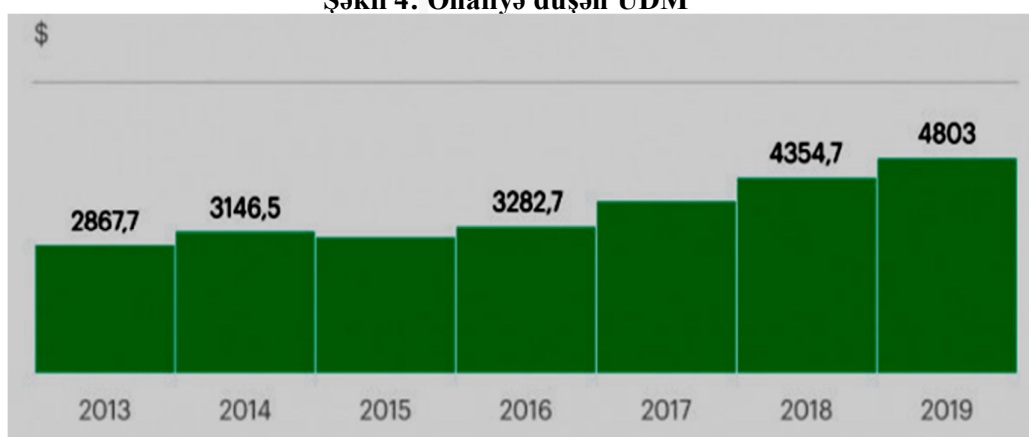

Mənbə: Statistika komitəsinin məlumatları,
https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/

Qarabağ və işğal altındakı ətraf rayonlarda iqtisadi artım əsasən bu ərazilərdə məskunlaşmaların genişləndirilməsi hesabına təmin edilmişdir.

2000-ci illərin əvvəllərindən Qarabağın real ÜDM-i ikirəqəmli sürətlə artmış, 2011-2016-cı illərdə ÜDM-in orta artımı 9%-i ötmüş, 2019-cu ildə iqtisadiyyatı 10,3% artmışdır. Dollarla ifadə etsək, 2019-cu ildə ÜDM təxminən 713 milyon dollar təşkil etmişdir. Bununla belə, koronavirus pandemiyası Qarabağ iqtisadiyyatına da təsir etmişdir: 2020-ci ilin birinci yarısında ÜDM illik müqayisədə 1,5% azalmışdır.

Şəkil 4: Əhaliyə düşən ÜDM

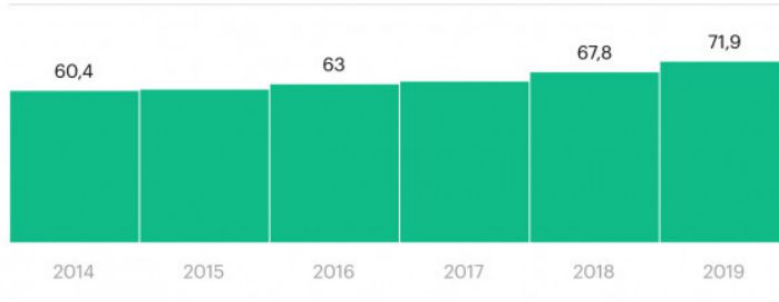

Mənbə: Statistika komitəsinin məlumatları,
https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/

Hazırkı qiymətlərlə 713 milyon dollar ÜDM ilə Qarabağ iqtisadiyyatı, Dünya Bankının məlumatlarına görə, Samoa (851 milyon dollar) və Vanuatudan (917 milyon dollar) kiçik olmaqla, dünyanın ən kiçik iqtisadiyyatlarından biri hesab edilirdi.

Qarabağ Respublikasında adambaşına düşən ÜDM 2015-ci ildən bu yana 1,5 dəfədən çox artım göstərmiş və ötən il 4803 ABŞ dolları səviyyəsində qiymətləndirilmişdir. Bu göstərici Ermənistan (Dünya Bankının məlumatına görə, 2019-cu ildə 4623 dollar) və Azərbaycanın (4794 dollar) müvafiq göstəricindən çoxdur.

Şəkil 5: İqtisadi məşğul əhali (min nəfər)

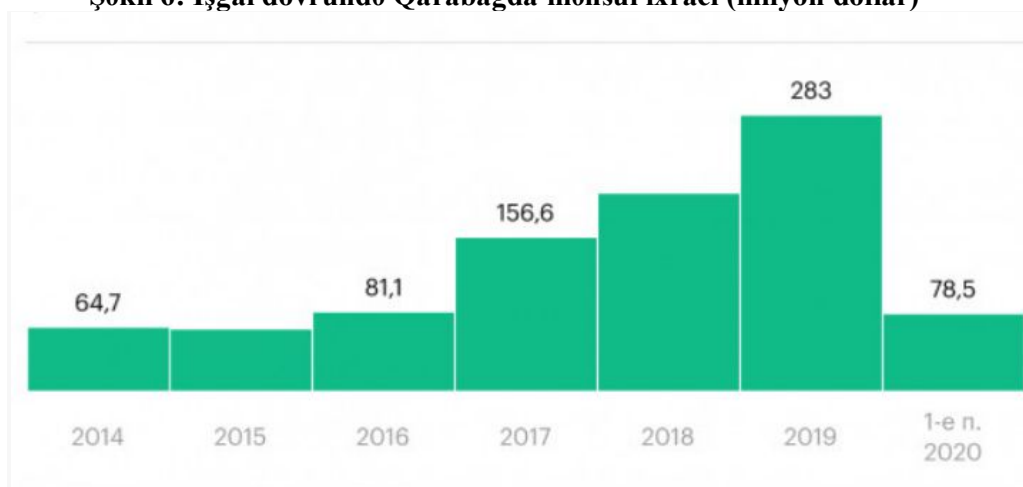
Mənbə: Statistika komitəsinin məlumatları, https://www.stat.gov.az/source/st_units/

Qarabağın ÜDM-nin istehsal strukturunda mədəncıxarma və açıq mədənlərin işlənməsi (respublikada qızıl, mis, tikinti daşları hasil olunur) üstünlük təşkil edirdi - 2019-cu ildə ümumi əlavə dəyərin 13,7%-ni bu ehtiyatlar hesabına təmin edilmişdir. Ümumi daxili məhsulun 10,7 faizi tikintinin, 9,5 faizi isə kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılığın payına düşmüşdür.

2019-cu ildə elektrik enerjisi və qaz təchizatı ÜDM-in 7,8 faizini təşkil etmişdir. Qarabağ çoxlu kiçik su elektrik stansiyaları sayəsində böyük generasiya potensialına malik olmuş və işğal dövründə buradan Ermənistana elektrik enerjisi ixrac edilmişdir.

İşğal dövründə Qarabağın əmtəə ixracı 2016-cı ildən bəri üç dəfədən çox artaraq 2019-cu ildə 283 milyon dollara çatmışdır. 2020-ci ilin birinci yarısında pandemiya fonunda ixrac illik müqayisədə 40% azalmışdır.

Şəkil 6: İşğal dövründə Qarabağda məhsul ixracı (milyon dollar)

Mənbə: Statistika komitəsinin məlumatları, <https://www.stat.gov.az/source/regions/>

Qarabağın işğal dövründə idxal ixracı üstələmişdir; belə ki, 2019-cu ildə regionun ticarət kəsiri 89 milyon dollar təşkil etmişdir.

Qarabağın əsas ixrac məhsullarını mineral məhsullar (2020-ci ilin birinci rübündə 73%), qiymətli və yarı qiymətli daşlar/metallar (8%) və bitkiçilik məhsulları (7%) təşkil etmişdir.

Əvvəlki illərdə Ermənistan Qarabağın büdcə xərclərinin 50-60%-ni maliyyələşdirirdi. Bu qatqı 2017-ci ilədək Qarabağın büdcə sənədlərində “dövlətlərarası kredit” kimi görünürdü, daha sonra isə “büdcə krediti” adlanmışdır. 2019-cu ildə Qarabağ büdcəsinin İrəvan tərəfindən birbaşa maliyyələşdirilməsi 120 milyon dollar təşkil etmişdir.

Şəkil 7: Qarabağın erməni yardımından asılılığı (2015-2020-ci ilin 1-ci yarısı)

Mənbə: Statistika komitəsinin məlumatları, <https://www.stat.gov.az/source/regions/>

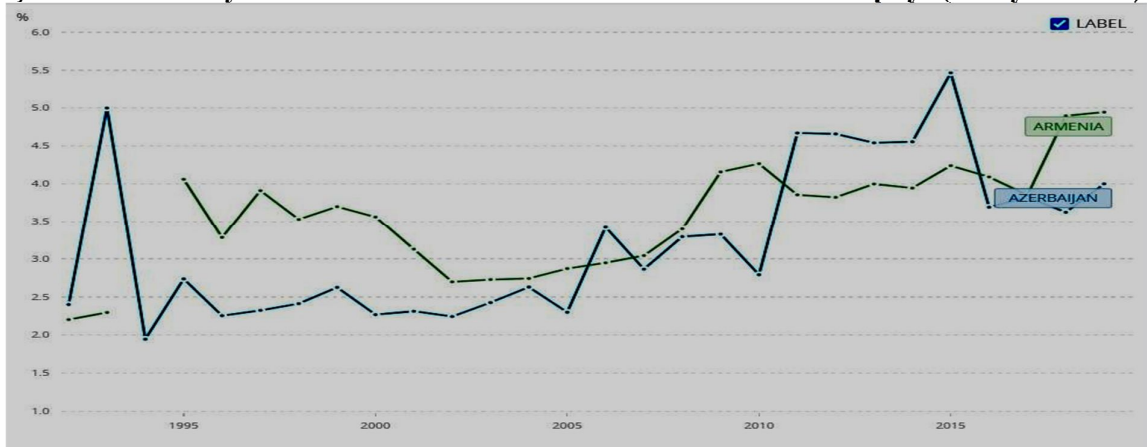
2020-ci ilin birinci yarısında Ermənistandan verilən büdcə krediti Qarabağın büdcə xərclərinin 70%-ni təmin edib və yarımillik ÜDM-in 29%-nə bərabər olub.

Beynəlxalq Böhran Qrupunun 2019-cu ilin dekabr hesabatında qeyd olunur ki, maliyyə yardımından əlavə, Ermənistan Qarabağa digər formalarda, o cümlədən avtomobillərdən tutmuş kompüter xidmətlərinə qədər dövrü natura ianələri də göstərmişdir. Məlumdur ki, Qarabağa yardım və sərmayələr qlobal erməni diasporasının təşkilatları tərəfindən də həyata keçirilmiş, lakin heç bir rəsmi sənəddə yardımın ümumi məbləği göstərilməmişdir.

2.3. İkinci Qarabağ müharibəsinin Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirinin statistik qiymətləndirilməsi

Dünya Bankının informasiya bazası hər bir ölkənin illik hərbi xərclərini hazırkı dolların məzənnəsi ilə göstərir. Təşkilatın məlumatlarına görə, 1995-2019-cu illərdə Ermənistanın hərbi xərcləri 6,7 milyard dollar, Azərbaycanın hərbi xərcləri isə 30,25 milyard dollar təşkil etmişdir. Bəzi başqa mənbələrdə isə iki ölkənin hərbi xərcləri arasında fərq təxminən üç dəfədir. İlk illərdə iki ölkənin hərbi xərcləri təqribən eyni idi, lakin 1997-ci ildən Azərbaycan və Ermənistanın hərbi büdcələri arasında uçurum getdikcə genişlənməyə başladı (<https://modern.az/az/news/297134/azerbaycanda-qeyri-neft-sektorunun-inkisafi>).

Şəkil 8: Azərbaycan və Ermənistanın ÜDM-də hərbi xərclərin payı (Dünya Bankı)

Mənbə: Dünya Bankı, <https://www.worldbank.org/en/country/azerbaijan>

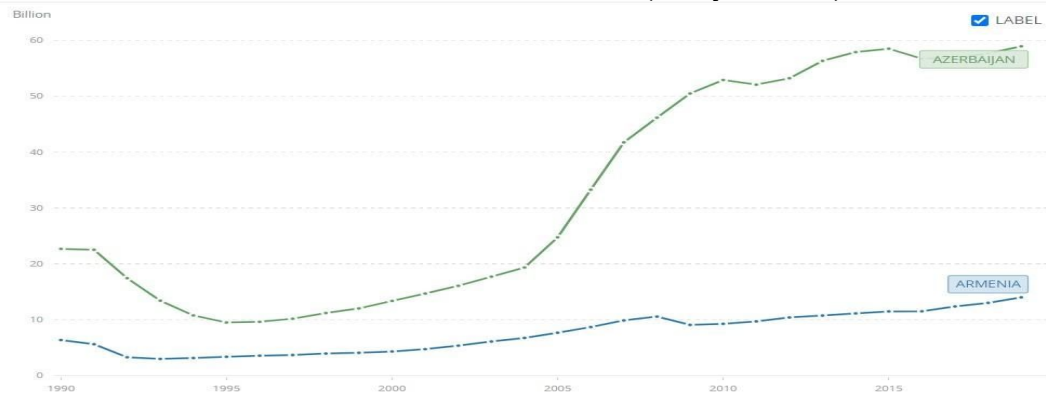
Təkcə 2006 və 2011-2015-ci illər ərzində Azərbaycan ÜDM-nin daha çox hissəsini hərbi xərclərə sərf etmişdir. Paşinyanın dövründə Ermənistanın hərbi xərcləri əlavə olaraq 50% artırılmışdır. Buradan aydın olur ki, Paşinyan hökuməti

əvvəlki hökumətlərlə müqayisədə daha böyük ölçüdə yeni müharibəyə hazırlaşırdı (<https://ikisahil.az/post/ishgaldan-azad-olunmush-erazilerin-boyuk-iqtisadi-potensial-var>).

Son 25 ildə silahlanma məsələsində daha çox səy göstərən ölkə Azərbaycan deyil, Ermənistan olmuşdur. Ermənistan Azərbaycandan daha böyük yükü öz üzərinə götürsə də, maliyyə imkanları az olduğundan silah “marafonunda” mütləq üstünlük əldə edə bilməmişdir. Bunun səbəbi, təbii ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının daha yüksək artım tempi olmuşdur.

Dünya Bankının məlumatına əsasən, 1995-ci ildə müharibədən dərhal sonra Azərbaycanın ÜDM-si müstəqillik tariximizdə ən aşağı səviyyəyə düşmüşdür. 1995-2019-cu illər arasında ölkənin ümumi daxili məhsulu cəmi 521% artaraq, orta illik artımı 7,9% təşkil edib. Bu müddət ərzində Ermənistanda ÜDM 376% və ya orta hesabla ildə 6,7% artmışdır (<https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/yukselis-ve-quruculuq-numunesi-1627418083>),

Şəkil 9: Müstəqillik dövründə Azərbaycan və Ermənistanın ÜDM-i. 2010-cu il ABS dolları indeksi əsasında hesablama. (Dünya Bankı)

Mənbə: Dünya Bankı, <https://www.worldbank.org/en/country/azerbaijan>

Bu dövrdə adambaşına ÜDM-in orta illik artımı Azərbaycanda 6,7%, Ermənistanda isə 6,5% olmuşdur. Müqayisə üçün, Belarusda eyni dövrdə bu indikator 5,1%, qlobal səviyyədə isə orta hesabla 1,7% təşkil etmişdir.

2019-cu ildə Azərbaycanın ÜDM-i təqribən 48 milyard dollar, Ermənistanınkı isə 13,7 milyard dollar qiymətləndirilmişdir. Dünya Bankının məlumatına görə, 2019-cu ildə Azərbaycanda adambaşına düşən ÜDM 4794 dollar, Ermənistanda isə 4623 dollar olmuşdur.

Adambaşına düşən ÜDM üzrə indikatorlar bir-birinə yaxın olsa da, Azərbaycanda əhalinin daha çox olması səbəbindən ölkəmizin ümumi ÜDM-i Ermənistanla müqayisədə 3,5 dəfə çoxdur. Hazırda Azərbaycan əhalisinin sayına görə də Ermənistandan 3,5 dəfə böyükdür. İki Qarabağ müharibəsi arasında Ermənistanın əhalisi 8% azalsa da, 2012-ci ildən artmağa başlamışdır. Bu periodda Azərbaycan əhalisində 30%, dünya əhalisində isə 34% artım müşahidə olunmuşdur (İnaç H., 2020).

Azərbaycanda iqtisadi yüksəliş 1996-97-ci illərdə Bakı-Novorossiysk neft kəmərinin və 2000-ci illərin ortalarında Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin istifadəyə verilməsi ilə başlamışdır. Lakin 2010-cu ildə hər iki ölkədə iqtisadi yüksəliş tempi aşağı düşmüşdür. 2010-cu ildə ölkəmizdə neft istehsalı tarixi maksimuma çatmışdır. və ildə 50,8 milyon ton təşkil etmişdir. Neft yataqlarının təbii tükənməsi nəticəsində son on ildə neft hasilatı 26% azalaraq 2019-cu ildə 37,5 milyon ton təşkil etmişdir (Bayramov V. 2021).

Növbəti illərdə neft hasilatının təbii azalması qaçılmazdır. Əlavə olaraq, axır 10 ildə neftin qiyməti kəskin şəkildə dəyişərək üç dəfə azalmışdır. Neft gəlirlərinin azalması fonunda son illər Azərbaycan iqtisadiyyatında aparılan islahatlar iqtisadi durğunluğu önləmişdir. Axır zamanlar dövlət tərəfindən qeyri-neft sektorunun inkişafı stimullaşdırılmış, kənd təsərrüfatının, turizmin, kimya sənayesinin inkişafına nail olunmuşdur. Nəticə etibarlı ilə Azərbaycanın Ermənistan üzərində iqtisadi üstünlüyümüz aşkardır.

Azərbaycanın Ermənistandan daha bir üstünlüyü Dövlət Neft Fondunda 43 milyard dollardan artıq vəsaitin və valyuta resurslarının olmasıdır. Neft-qaz sahəsi hələ xeyli müddət Azərbaycanda önəmli rol oynayacaqdır. Amma növbəti 25 il ərzində iqtisadi yüksəliş artıq neft-qaz sferasından gəlməyəcəkdir.

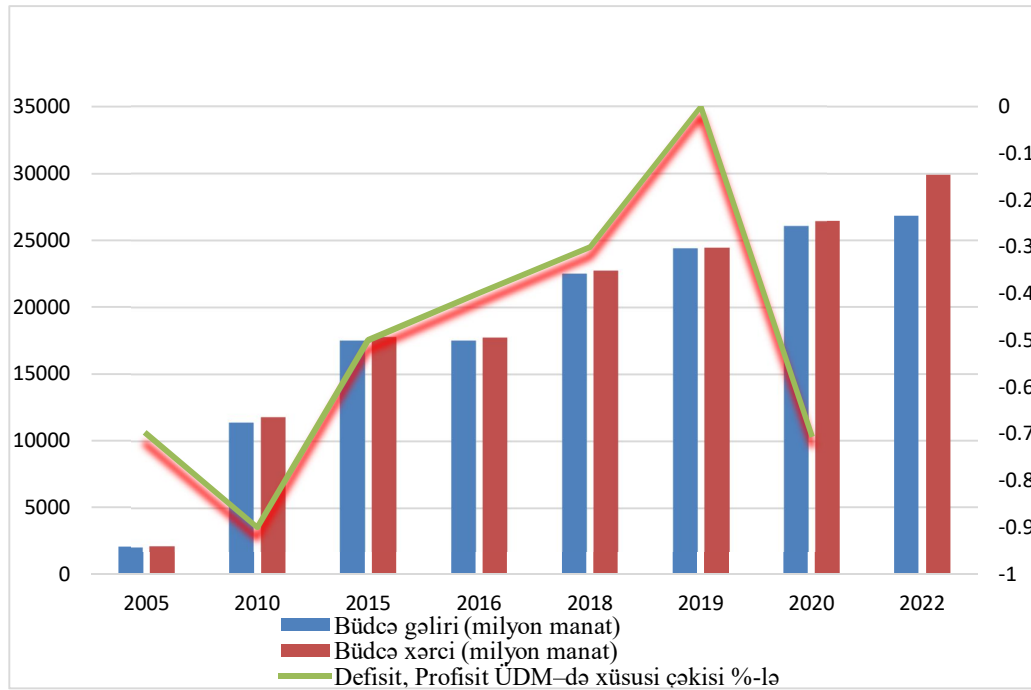
Ermənistanda iqtisadi yüksəliş 1994-cü ildə başlamışdır. Azərbaycanda olduğu kimi, Ermənistanda da iqtisadiyyatın bərpası böyük çoxluqda xammal ixracı sayəsində olmuşdur. Yüksəliş böyük çoxluqda mis və qızılın ixracı (işğal olunmuş ərazilərdə hasil edilən metallar daxil olmaqla) və kənd təsərrüfatının

inkişafi hesabına baş vermişdir. Ter-Petrosyanın rəhbərliyi altında həyata keçirilən özəlləşdirmə növbəti onilliklərdə iqtisadi artımın əsasını qoymuşdur.

Axır zamanlar Ermənistan informasiya texnologiyalarının inkişafına böyük ümidlə yanaşır. Ermənistan iqtisadiyyatının axsayan tərəflərindən biri onun xaricdə çalışan vətəndaşların fərdi pul transferlərindən asılılığıdır. Rusiyadan erməni əməkçi miqrantların pul transferləri bəzən ÜDM-in 20%-ni təşkil etmişdir. Beləliklə, Ermənistan iqtisadiyyatı Rusiya bazarındakı dalğalanmalara həssasdır. Xülasə, Ermənistan iqtisadiyyatının ən ümdə problemi Ermənistanı Türkiyə və Azərbaycan bazarlarından məhrum edən işğalçı siyasətinə görə region dövlətləri tərəfindən təcrid olunmasıdır.

COVID-19 və qlobal böhranla xarakterizə olunan 2020-ci il bir sıra ölkələrin iqtisadiyyatının çökməsinə səbəb olmuşdur. Dünya Bankının proqnozlarına görə, bu il Ermənistanın ÜDM-i 6,3%, Azərbaycanda isə 4,2% azalacaqdır. Bu proqnoz müharibədən öncəyə aiddir. Müharibənin vurduğu zərər 2020-ci ildə Ermənistan iqtisadiyyatının çöküşünü daha da ağırlaşdırmışdır (Gasimli V. 2021).

Şəkil 10: Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin məbləği

Mənbə: Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında “müəllif tərəfindən” tərtib edilmişdir https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/ (05.03.2022).

Azərbaycanın büdcə gəlir və xərclərinin strukturuna nəzər yetirmək İkinci Qarabağ Müharibəsindən sonra ölkənin iqtisadi inkişaf perspektivlərini proqnozlaşdırmaq baxımından mühüm amillərdən biridir.

2005-2022-ci illəri əhatə edən bu qrafikə əsasən bu zaman periodu ərzində büdcə gəlirlərində 13 dəfəyə qədər artım müşahidə edilmişdir. 2021-ci ilə qədər büdcənin gəlir və xərclərində nisbi bərabərlik qeydə alınmış, sonrakı iki ildə isə xərclər gəlirləri bir qədər üstələmişdir. Bu qrafik həm də ölkə iqtisadiyyatına çəkilən xərclərin dinamikasını, o cümlədən iqtisadi dayanıqlığın səviyyəsini də əks etdirir.

Siyasi mühiti qeyri-sabit olan və hər iki tərəfdən izolyasiya olunmuş Ermənistanın davamlı inkişafı üçün tək ümid informasiya texnologiyaları sferasının inkişafı və diasporadan gələn xarici sərmayədir. Bu amillər sayəsində Ermənistan axır 3 ildə nisbətən yüksək artım templərinə (5,2-7,6%) nail olub və çox güman ki, yaxın gələcəkdə yerli proqramçıların sayını və bacarıqlarını artırmağa çalışacaqdır. Lakin Azərbaycan da belə imkanlardan məhrum deyil və irimiqyaslı təlim proqramları vasitəsilə öz İT sahəsinin inkişafına töhfə verə bilər.

Keçən il Azərbaycanın ÜDM-si 48 milyard dollar təşkil edib ki, bu da Ermənistanın müvafiq göstəricisindən 3,5 dəfə çoxdur. Başlanğıc nöqtəsi olaraq bu rəqəmlərə əsaslanaraq gələcək inkişafımız üçün 4 mümkün ssenariyə baxaq:

1. Əgər hər iki ölkə 7-7,5% artım tempi ilə sabit inkişaf edərsə, o zaman 25 ildən sonra Ermənistanın ÜDM-i 80 milyard dollara yaxın, Azərbaycanın ÜDM-i isə 300 milyard dollara yaxın olacaqdır;

2. Ermənistanın iqtisadiyyatı orta hesabla 5-5,5%, Azərbaycan isə 2-2,5% artarsa, 25 ildən sonra aramızdakı fərq nəzərəcarpacaq dərəcədə azalacaq, lakin Azərbaycanın ÜDM-i yenə də Ermənistanın ÜDM-ini 1,6 dəfə üstələyəcəkdir;

3. Sadəcə bir halda Azərbaycanda ÜDM-in orta illik artımı 2%, Ermənistanda isə orta hesabla 7-7,5% səviyyəsində qalsa, Ermənistan iqtisadiyyatı düz 25 ildən sonra Azərbaycan iqtisadiyyatını üstələyə bilər;

4. Xülasə, Azərbaycan ÜDM artımına görə Ermənistanı keçərsə, Ermənistanın intiqam ümidlərinin ömürlük puç olacağı aydındır (Aslanlı A. 2020).

Nəzər salınan ssenarilərdən yalnız birində Ermənistan iqtisadiyyatı 25 ildə Azərbaycan iqtisadiyyatını üstələyə bilər. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, ÜDM göstəricisi həlledici əhəmiyyət kəsb etmir, çünki davamlı iqtisadi inkişaf üçün ÜDM-də üstünlüyə nail olmaq deyil, həm də onu illər ərzində artırmağı bacarmaq lazımdır. Sadə dillə desək, yaxın 25 ildə Ermənistanın Azərbaycan üzərində mütləq iqtisadi üstünlük qazanma ehtimalı azdır.

Ermənistan iqtisadiyyatının 25 il ərzində təcrid şəraitində yüksək artım tempinin davam etməsi çətin görünür. Buna baxmayaraq, biz bu ssenarini də nəzərə almaq lazımdır. Baxmayaraq ki, Azərbaycan və Ermənistanın iqtisadi potensialının bərabərləşdirilməsi bizim üçün birbaşa təhlükə demək deyildir, amma yenə də son dərəcə arzuolunmaz hal kimi nəzərə almaq gərəkdir. Qarabağda məskunlaşan erməni əhalisinin cəmiyyətə uğurla inteqrasiyası və daimi gərginlik mənbəyinə çevrilməməsi üçün Azərbaycanda adambaşına olan gəlirin və həyat keyfiyyətinin Ermənistandakından xeyli yüksək olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. “Dayanıqlı qələbə”dən danışarkən bu məqsədin diqqətdə saxlanması vacibdir.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2020-ci ildə Azərbaycanda muzzla işləyənlərin əksəriyyəti, yəni ümumi işçilərin 55 faizi dövlət sektoruna cəlb olunmuşdur. Eyni zamanda, hökumət rəsmiləri son illər ÜDM-in 84%-nin özəl sektorun payına düşdüyünü bildirirlər. Belə ki, işçilərin 55%-i ölkə iqtisadiyyatının 16%-ni təşkil edən dövlət sektorunda çalışır. İqtisadiyyatın əksər qismi özəl sektorda çalışan işçilərin 45%-nin çiyində təşəkkül tapır. Demək olar ki, bütün inkişaf etmiş və bir sıra inkişaf etməkdə olan ölkələrdə dövlət qulluğunda çalışanların xüsusi çəkisi 4%-dən 34%-ə qədərdir (Fikrətzadə F. Hacıyeva S. 2020).

Aydındır ki, ölkəmizdə dövlət sektorunda çalışan işçilərin əksəriyyətinin cəmləşməsi iqtisadi səmərəlilik baxımından optimal deyildir. Ona görə də hesab etmək olar ki, ölkə prezidenti tərəfindən elan edilən islahatların əsas

məqsədlərindən biri də dövlət sektorunun daraldılması hesabına özəl sektorun işçi tutumunun genişləndirilməsidir. Dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi özlüyündə qaçılmaz olmasa da, orta və uzunmüddətli perspektivdə bu müəssisələrin xərcləri və işçilərin ixtisarı yolu ilə səmərəliliyinin artırılmasına ehtiyac var.

Azərbaycan Respublikası əhalinin sayı üzrə müqayisədə kiçik ölkədir. Bununla belə, hətta kiçik ölkələr də böyük bazarlara bilavasitə çıxış qazanmaqla yüksək iqtisadi artım templərinə nail ola bilərlər. Bunun bəlkə də ən parlaq nümunəsi Sinqapurdur. Sinqapurun coğrafi mövqeyi onun böyük üstünlüyüdür. Sinqapur qitələr arasında nəqliyyat qovşağıdır və bu üstünlükdən ustalıqla faydalanır. Sinqapur hökuməti dünyanın bütün əsas iqtisadi zonaları ilə ticarət müqavilələri bağlayıb. Sinqapurda hasil olunan məhsullar dünyanın bir çox ölkələrinə demək olar ki, rüsumsuz ixrac olunur. İri Çin bazarının coğrafi yaxınlığı və bu bazara rüsumsuz çıxış imkanı axır vaxtlar əksər investoru Sinqapura cəlb etmişdir.

Azərbaycan, həmçinin bir sıra MDB ölkələri və Türkiyə ilə bəzi məhsul növləri üzrə ticarət müqavilələri bağlamışdır. Bununla belə, qeyri-neft sahəsinin inkişafını sürətləndirmək üçün rüsumsuz ticarət imkanlarının genişləndirilməsi məqsədəuyğun sayılır. Bu il Türkiyə ilə “Güzəştli Ticarət Sazişi”nin imzalanması timsalında bu məsələnin necə yeniləndiyini müşahidə etmək mümkündür (<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1446501>).

Azərbaycan və Türkiyə qarşısındakı illərdə altı ölkədən ibarət regional əməkdaşlıq platforması yaratmağı, Rusiya, İran, Gürcüstan və ola bilsin ki, Ermənistanı bu formata dəvət etməyi qarşılarına məqsəd qoymuşdur. Azərbaycana satış bazarı kimi üç qonşu xüsusilə maraqlıdır: Rusiya, Türkiyə və İran. Bu üç ölkədə birləşə 310 milyon əhali mövcuddur. Əgər irəliləyən zamanlarda Azərbaycanın bu bazarlara tam sərbəst çıxışı olarsa, bazar potensialını 10 milyondan 320 milyona çatdıracaqdır.

Gürcüstan bazar kimi deyil, alternativ nəqliyyat dəhlizi kimi maraqlıdır. Əhalisi 3 milyondan az olan Ermənistan satış bazarı kimi Azərbaycan üçün az

maraq kəsb edir. Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə Ermənistan həm də nəqliyyat dəhlizi kimi əhəmiyyətini itirir. İqtisadi əlaqələrin bərpasının daha çox Ermənistanın maraqlarına uyğun olması ciddi üstünlük olacaq ki, bu da Ermənistanla münasibətlərin bərpası ilə bağlı gələcək danışıqlarda Azərbaycanın mövqeyini gücləndirəcəkdir.

Məlumdur ki, İkinci Dünya Müharibəsindən sonra bir sıra Avropa dövlətləri tərəfindən imzalanan Kömür və Polad Ticarət Sazişi Avropa Birliyinin əsasını qoymuşdur. Son illər Rusiya da qonşularının Avrasiya məkanına qoşulmasına səy göstərir. Ola bilsin ki, orta və ya uzunmüddətli gələcəkdə müsəlman Şərfinin də vahid iqtisadi zonası qurulacaqdır. Şərqin ilk demokratik ölkəsi kimi Azərbaycan burada da qabaqcıl rol oynaya bilər. Nəhəng coğrafi məkan silah gücü ilə deyil, ümumi iqtisadi maraqlar ətrafında birləşdirmək bütün tərəflər üçün əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

Təbii ki, belə regional iqtisadi birliyin perspektivi uzunmüddətli layihədir. Hazırda bir çox ölkələrlə bilateral ticarət sazişləri bağlamaq mümkündür. Lakin Ermənistan sülh yolu ilə getməsə, bölgədəki integrasiya proseslərindən kənar qalacaqdır. Azərbaycan Türkiyə, İran, Rusiya kimi qonşu dövlətlərlə bilateral müqavilələr bağlamaqla bölgənin iqtisadi mərkəzinə çevrilə bilər. Bu, Azərbaycanı regionda investisiyalar üçün ən cəlbedici ölkəyə çevirəcəkdir (Əliyev İ. 2020).

Əgər 20 il əvvəl Cənubi Qafqaz regionunun Avropa İttifaqına integrasiyası mümkün və maraqlı fərziyyə kimi görünürdüsə, bugünkü tendensiya regional integrasiya formatlarıdır. Yaxın bazarlara integrasiya perspektivləri Azərbaycan üçün coğrafi, mədəni və siyasi baxımdan uzaq olan Avropa İttifaqı ilə müqayisədə iqtisadi baxımdan daha sərfəli görünür. Startup ekosisteminin intensiv stimullaşdırılması, rəqəmsallaşma sahəsində kütləvi təlimlərin təşkili və ən əsası, ədalətli rəqabətin və özəl sahibkarlığın inkişafına dəstək ilə yaxın 25 ildə Azərbaycanın davamlı iqtisadi inkişafı üçün geniş imkanlar yaradılması mümkündür.

III FƏSİL. İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Qeyri-neft sektorunun müasir Azərbaycan iqtisadiyyatında yeri

Azərbaycan neft gəlirlərinin qeyri-neft sahəsinə yönəldilməsi sahəsində çox yaxşı irəliləyiş əldə edib. Ötən il Azərbaycanda qeyri-neft artımı 20 % olub ki, bu da ölkənin müstəqillik tarixində rekord göstəricidir.

Keçən il qeyri-neft sahəsində ƏDV daxilolmaları 17 % artıb. 2021-ci ildə Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neft sahəsində vergi daxilolmalarının ən yüksək artım templəri ictimai iaşə sektorunda - 84,1 %, pərakəndə ticarətdə - 53,7 %, sənayedə - 29,3 % və xidmət sahəsində - 19,7 % təşkil edib.

2021-ci ildə Azərbaycanın qeyri-neft sənayesində əlavə dəyər 17,8 % artıb. 2021-ci ildə qeyri-neft sənayesinin qeyri-neft ÜDM-də xüsusi çəkisi 9,6 %-ə çatıb ki, bu da 2020-ci ilin (8,5 %) və 2019-cu ilin göstəricilərini (7,6 %) üstələyir.

Qeyri-neft iqtisadiyyatının artım templəri 7,2 faiz artıb. Qeyri-neft sənayesi təxminən 20 faiz artıb.

2021-ci ildə global ticarətin 10,8% səviyyəsində artım proqnozu ilə Azərbaycanın qeyri-neft ixracı 47, 2 % artıb. Qeyri-neft ixracında bu artım rekord həddədir.

2021-ci ildə Azərbaycanın qeyri-neft ixracı 2020-ci ilə nisbətən 870 milyon dollar artaraq 2,7 milyard dollar olub. Ötən il meyvə-tərəvəzin qeyri-neft ixracında xüsusi çəkisi 630,4 milyon dollar təşkil edib. 2021-ci ildə Azərbaycanda qara metalların və onlardan alınan məmulatların ixracında 2 dəfə, pambıq iplik ixracında 3,1 dəfə, şəkər 19,2 %, kimya sənayesi məhsulları 2,9 dəfə, pambıq lifi 58,3 %, alüminium və ondan olan məmulatlar 66, 2 % artıb (Əliyeva M. 2021).

Azərbaycanın qeyri-neft məhsullarının ən böyük idxalçıları Rusiya, Türkiyə, İsveçrə, Gürcüstan və bir sıra digər ölkələrdir.

Yaxın zamanlarda Azərbaycan hökumətinin xüsusi önəm verdiyi sənaye zonaları qeyri-neft sənayesinin əsası və hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edəcək.

İqtisadi artımın əsas mənbəyi kimi qeyri-neft sektorunun rolunun artması hesabına dövlət büdcəsində qeyri-neft gəlirlərinin xüsusi çəkisinin də davamlı artımına nail olunacağı ehtimal olunur.

Azərbaycan İqtisadiyyat Nazirliyinin proqnozlarına görə, 2025-ci ilə qədər qeyri-neft sektorunun ÜDM-də xüsusi çəkisi 72,9 faiz, neft sektorunun isə 27,1 faiz təşkil edəcək.

Cədvəl 4: 2021-2025-ci illər üçün Azərbaycanın ÜDM-in proqnozlaşdırılan həcmi və qeyri-neft və neft sektorlarının ÜDM-də payı

İl	ÜDM-in həcmi (milyard manatla)	Qeyri-neft sektorunun ÜDM-də payı və həcmi (milyard manat və faizlə)	Neft sektorunun ÜDM-də payı və həcmi (milyard manat və faizlə)
2021	82,2	55,1 mlrd. manat (67,0%)	27,1 milyard manat (33,0%)
2022	87,5	59,6 milyard manat (68,1%)	27,9 milyard manat (31,9%)
2023	92,4	64,5 milyard manat (69,8%)	27,9 milyard manat (30,2%)
2024	97,9	69,5 milyard manat (71,0%)	28,4 milyard manat (29,0%)
2025	102,6	74,8 milyard manat (72,9%)	27,8 milyard manat (27,1%)

Mənbə: Şəkəraliyeva Z. 2021, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Rusiyanın “Qazprombank” ASC-nin bazarın təhlili departamentinin rəis müavini Gülnarə Xaydarşinanın sözlərinə görə, ortamüddətli gələcəkdə Azərbaycanın qeyri-neft və qaz ixracının artımı üçün daha optimist ssenarinin baş verməsi ehtimalı yüksəkdir.

Onun təbirincə, 2025-ci ildə 3,6 milyard dollar hədəfə nail olmaq üçün 4 il ərzində artım 1,2 milyard dollar olmalıdır.

"Azərbaycanın yüksək ixrac potensialını və Qarabağda yeni ixracyönümlü sənaye müəssisələrinin inşasının gözlənildiyini hesaba alsaq, bu həcmə asanlıqla çatmaq olar. Qeyri-neft və qaz ixracında rekord artım hesaba alınmaqla, qeyri-neft və qaz ixracının müqayisəli dinamikasını Azərbaycanda saxlamaq olar. Reallaşdırılan tədbirlərin köməyi ilə ortamüddətli perspektivdə onun ümumi ixracda payı 2025-ci ilədək 20 %-ə yaxın səviyyəyə yüksələcək", Xaydarşına bildirib.

Onun təbirincə, metallurgiyanın gələcək inkişafı üçün də potensial var və bunun üçün Azərbaycanda lazımı təbii ehtiyatlar və enerji potensialı var.

Son illər Azərbaycanda iqtisadi sabitliyin təmin edilməsi, təbii və maddi sərvətlərdən səmərəli istifadə olunması üçün sahələrarası balansın yaradılması aktual məsələ olaraq qalır. Hökumətin həyata keçirdiyi dövlət proqramları və tədbirləri qeyri-neft sektorunun inkişafının əsasını qoydu.

Bu gün dövlət qeyri-neft sektorunun inkişafını prioritet istiqamət kimi bəirləyib. Məhz bu səbəbdən, ölkənin diqqəti əhalinin məişətinin yaxşılaşdırılmasına, ixracyönümlü iqtisadiyyata keçidə və onun rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına istiqamətlənib.

Qeyri-neft sektorunun inkişafı iqtisadiyyatın diversifikasiyasını tələb edir. Bu baxımdan dövlətin qarşısında duran mühüm məsələlərdən biri də diversifikasiya prosesinin sürətləndirilməsidir. Bu sferada ayrı-ayrı regionların inkişafı da mühüm rol oynayır. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün səmərəli mühitin yaradılması və özəl sektorun iqtisadi fəallığının stimullaşdırılması dövlətin qarşısında duran önəmli vəzifələrdən birini təşkil edir.

Demək olar ki, Azərbaycanın milli iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasında qeyri-neft sahəsinin inkişafı mühüm rol oynayır.

İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin rəhbəri Vüsal Qasımlı hesab edir ki, 2030-cu ilədək Qarabağın payı Azərbaycanın qeyri-neft iqtisadiyyatı səviyyəsinin 5-10%-nə çata bilər.

Qarabağda təhlükəsizliyin əsas hissəsi, o cümlədən minalardan təmizləmə və infrastruktur dövlət büdcəsinin çiyinlərinə düşsə də, beynəlxalq inkişaf tərəfdaşları, özəl sektor və diaspora investisiyaları iqtisadiyyatın bərpaı üçün kritik rol oynaya bilər. Eyni zamanda, 2030-cu ilə qədər Azərbaycanın qeyri-neft ÜDM-nin 5-10%-i Qarabağda cəmləşə bilər (Ahmedov E. 2019).

Qarabağ iqtisadiyyatı altı əsas sahədə - aqrobiznes, qida sənayesi, mədənçıxarma, yaşıl enerji, nəqliyyat və logistika və turizm üzrə dövlət-özəl tərəfdaşlıq əsasında inkişaf edəcək.

Hesablamalara görə, ortamüddətli perspektivdə Qarabağ regionu Azərbaycanın aqrar təsərrüfatına 10,4% töhfə verəcək. Qarabağda 167 faydalı qazıntı resursu sayəsində dağ-mədən sənayesinin inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur.

Xüsusilə, Kəlbəcərin Seyudlu yatağı sayəsində rayonun dağ-mədən sənayesinin mərkəzinə çevrilmək üçün böyük imkanları var. Qarabağ regionunun Azərbaycanın mədənçıxarma sənayesinə töhfəsi 5,3%, emal sənayesinə isə 4,3% təşkil edə bilər.

Mərkəz rəhbəri vurğulayıb ki, Cəbrayıl rayonu nəqliyyat-logistika mərkəzi olmaqla Türkiyə ilə İran, eləcə də Qarabağın başqa bölgələri arasında kommunikasiyaların üzərində yerləşir.

Qarabağ regionunun Azərbaycanda nəqliyyat xidmətlərinə təsiri 4,9 % dəyərləndirilir. Şübhə təkcə Qarabağın deyil, bütövlükdə Azərbaycanın turizminin əsas mühərrikinə çevriləcək, yaxın illərdə İslam və Türk dünyasının mədəniyyət mərkəzinə çevriləcək, Ağdam şəhəri isə regionun yüngül sənaye və xidmət mərkəzinə çevrilə bilər.

Qasımlının sözlərinə görə, Qarabağ regionunda 0,5 QVt külək, 0,7 QVt su və 4 QVt günəş enerjisi potensialı bölgənin “yaşıl enerji” zonasına çevrilməsinə şərait yaradır (Aslanlı A. 2020).

Xudafərin, Qız Qalası, Suqovuşan SES-ləri, eləcə də Kəlbəcər və Laçındakı kiçik su elektrik stansiyaları Qarabağ zonasının ilkin enerji tələbatını qarşılamaq iqtidarındadır. BP-nin Qarabağda “yaşıl” enerjiyə investisiya qoymaq niyyəti təkcə alternativ enerjiyə deyil, bütövlükdə Qarabağ regionuna investisiyalar üçün əlavə stimuldur.

Qarabağın bərpası ölkə üçün prioritet olmaqla həm də sənaye və emal sənayesinin genişləndirilməsi, Azərbaycanın aqrar sektorunun yüksəlişi üçün yaxşı imkan olacaqdır. Nəticədə, qeyri-neft və qeyri-emal sektorunun ixracı artacaq ki, bu da öz növbəsində respublika iqtisadiyyatı üçün daha bir prioritetdir.

“Azərbaycanda xarici biznes: Biznes mühitinin icmalı 2021” tədbirində çıxış edən iqtisadiyyat naziri Mikayıl Cabbarov bildirib ki, 2021-ci ildə Azərbaycanın ixracı 37% artıb və ölkə gələcəkdə qeyri-neft ixracını 2,2 milyard dollara çatdırmağı planlaşdırır.

Əslində, dünya bazarına enerji resurslarının əsas təchizatçılarından biri olan respublika üçün neft və qaz ixracından asılılığın azaldılması mühüm vəzifədir.

Xüsusən də 2020-ci ildən sonra, digər şeylərlə yanaşı, koronavirus pandemiyası ümumilikdə ixraca və karbohidrogen ixracından gələn gəlirlərə ciddi zərbə vurdu.

Ölkədə qeyri-neft ixracının, o cümlədən bir sıra istehsal sahələrinin inkişafına dövlət subsidiyalarının artırılması, Azərbaycan mallarının dünya bazarlarına çıxarılmasının təşkilinə cavabdeh olan idarələrin yaradılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirilir. Bundan əlavə, Azərbaycanda bir neçə azad iqtisadi və sənaye zonalarının təşkili nəzərdə tutulur.

Məhz burada ən münbit və su ilə zəngin region kimi Qarabağın potensialı qeyri-neft ixracının artmasına güclü təsir göstərəcək.

Belə ki, Qarabağın inkişafı ilə bağlı digər layihələrlə yanaşı, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sənaye və sənaye zonalarının tikintisi də nəzərdə tutulur. Ağdam şəhəri bu məsələdə qabaqcıl olub, burada sənaye parkının yaradılması nəzərdə tutulur ki, bu da sahibkarlara yeni müəssisələrin açılması üçün əlverişli şərait yaradacaq.

Qarabağda rüsumsuz sənaye zonasının yaradılması nəzərdə tutulur. Həmin sənaye zonalarında qeydiyyatdan keçəcək o müəssisələrdən vergi tutulmayacaq, onlara müəyyən gömrük güzəştləri olacaq. Hələlik bu sənaye zonasında hansı ərazilərin və sahələrin təmsil olunacağı məlum olmasa da, orada kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı ilə məşğul olan müəssisələrin fəaliyyət göstərəcəyi gözlənilir.

Ümumiyyətlə, iqtisadçı ekspertin fikrincə, Qarabağda işğaldan azad edilmiş ərazilər heyvandarlıqdan, bitkiçilikdən başlayaraq kənd təsərrüfatı sahəsinin genişmiqyaslı inkişafı üçün əlverişlidir (<https://modern.az/az/news/297134/azerbaycanda-qeyri-neft-sektorunun-inkisafi>).

Qarabağda da torpaqların münbit olduğunu, torpaqların suvarılması məsələsinin respublikanın digər rayonlarında olduğu kimi kəskin olmadığını nəzərə alsaq, orada kifayət qədər miqdarda müxtəlif məhsullar əkib, yaxşı məhsul əldə etmək olar.

Qarabağ kənd təsərrüfatı məhsullarının emalının həcmi artırmaqla Azərbaycanın qeyri-neft ixracına öz töhfəsini verə biləcək.

Qarabağın sənaye zonalarında müxtəlif sahələr üzrə digər müəssisələr də təmsil oluna bilər. İstənilən halda hökumət işğaldan azad edilmiş əraziləri kənd təsərrüfatı seqmentində və turizmdə cəmləşdirəcək və qeyd edib ki, orada kompleks texnoloji məhsulların istehsalının dərhal işə salınacağını söyləmək hələ tezdir.

Beləliklə, Qarabağ bölgəsinin bütün imkanlarını və investorların cəlb edilməsi üçün Azərbaycan hökuməti tərəfindən lazımı şəraitin yaradılmasını nəzərə alaraq, Qarabağın Azərbaycanın ən sürətlə inkişaf edən iqtisadi mərkəzlərindən birinə çevriləcəyini, ölkənin qeyri-neft və qeyri-xammal ixracının artırılmasında mühüm rol oynayacağını əminliklə söyləmək olar.

3.2. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri

Birinci Qarabağ müharibəsindən sonra Ermənistanın Qarabağı ədalətsiz işğal davam etdi, hətta işğal etdiyi əraziləri genişləndirmək üçün vaxtaşırı təqiblərini davam etdirdi. 2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistanın bu kontekstdə yeni hücumu Azərbaycan ordusu tərəfindən dəf edilib və 27 il ərzində işğal olunmuş ərazilərin (ölkənin 20%-i) geri alınması üçün əks-hücum başlayıb. 44 gün davam edən müharibədə Azərbaycan ordusu heç bir dinc əhalini hədəfə almadan nəzarətli və üstün şəkildə işğal etdiyi ərazilərin əhəmiyyətli bir hissəsini geri alıb. O, Qarabağdan kənar yerdə yerləşən yeddi rayonu, Qarabağın Şuşa şəhərini, bəzi şəhər və kəndləri işğaldan azad etməyə nail olub. Noyabrın 10-da imzalanan üçtərəfli bəyannamə ilə Qarabağ Ermənistanın işğalından azad edilib. Bəyanatda bildirilir ki, Qarabağın qalan hissəsi ən qısa zamanda Rusiya sülhməramlı qüvvələrinin nəzarəti altında erməni əsgərlərindən təmizlənəcək və bütün bölgə qeyd-şərtsiz Azərbaycan dövlətinin konstitusiyaya quruluşuna daxil olacaq.

Azərbaycan müharibədən qalib ayrıldığı üçün sülh şəraitini müəyyən edən tərəf oldu. Türkiyə Cümhuriyyəti 44 günlük müharibədə bütün siyasi, diplomatik və hərbi imkanları ilə Azərbaycanı ən yüksək səviyyədə dəstəkləmiş, beynəlxalq hüququn tələblərini yerinə yetirməkdə Azərbaycanı heç vaxt tək qoymamışdır. Türkiyənin Azərbaycana qeyd-şərtsiz dəstək verməsi və bu dəstəyi açıq şəkildə ifadə etməsi müharibə zamanı Azərbaycanın qələbə qazanmasını istəməyən qüvvələrin

Ermənistan tərəfindən müharibəyə qatılmasına və açıq cəbhəyə keçməsinə mane oldu.

Müharibə noyabrın 10-da Ermənistanın ağır məğlubiyyəti ilə başa çatdı. Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya imzaladıqları üçtərəfli bəyannamə ilə müharibəyə son qoydular. Bəyannamə üç ölkə arasında imzalanırsa da, sözügedən bəyannamənin hazırlanmasında Türkiyənin də tərəf kimi Azərbaycanın yanında olduğu düşünülür. Müharibənin sonu yaxınlaşdıqca Türkiyənin xarici işlər naziri, müdafiə naziri və yüksək səviyyəli siyasi və hərbi rəsmiləri qısa fasilələrlə Bakıya gəlir; Türkiyə prezidenti Ərdoğanın Rusiya prezidenti Putinlə telefon danışıqları və bu açıqlamanı açıqlaması da sözügedən iddianı dəstəkləyir (Çeliksoy E. 2020).

Bəyannamə müharibənin hüquqi və siyasi nəticələri və regionun müharibədən sonrakı gələcəyi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bəyannamə ilə Azərbaycanın dörd rayonunun (Cəbrayıl, Füzuli, Zəngilan və Qubadlı) işğaldan azad edildiyi rəsmiləşdirilib. Bundan əlavə, üç rayonun (Ağdam, Kəlbəcər və Laçın) işğalına son qoyulması üçün təqvim də müəyyənləşib. Bəyannamədə Qarabağa heç bir muxtariyyət verilməyəcəyi açıq-aydın göstərilmişdi. Bundan əvvəlki sülh danışıqlarında Azərbaycan Ermənistanın işğala son qoyması müqabilində Qarabağa ən yüksək siyasi muxtariyyət verəcəyini bəyan etmişdi. Lakin buna razılaşmayan Ermənistanın müharibədə ağır məğlubiyyəti Azərbaycanın sülh şərtlərini müəyyən etməsinə səbəb oldu. Şübhəsiz ki, Qarabağa bağlı ən böyük qazanclardan biri onun muxtariyyət statusunun olmamasıdır. Beləliklə, Azərbaycanın bir parça torpaq olan Qarabağ üzərində suverenliyi məhdudlaşmayacaq və qat-qat effektiv olacaq. Bu vəziyyət təkcə Qarabağda Azərbaycan üçün deyil, bütün region üçün çox vacibdir.

Bəyannamənin beşinci maddəsində nəzərdə tutulur ki, Qarabağda yerləşdiriləcək sülh qüvvələrinin missiyasına nəzarət etmək üçün komanda-nəzarət mərkəzi yaradılacaq (Əliyev İ. 2020).

Bəyannamənin imzalanmasından sonra Rusiya və Türkiyə arasında adıçəkilən komanda-nəzarət mərkəzinin yaradılması və bu çərçivədə hərbi-diplomatik məsul şəxslərin təyin edilməsi ilə bağlı danışıqlar aparılıb. Bu müsaibələr zamanı mərkəzin yeri, mərkəzdə olacaq türk və rus hərbiçilərinin sayı, səlahiyyət bölgüsü

kimi məsələlər müəyyənləşdirilməyə çalışılıb. Komanda-idarə mərkəzi və mərkəzin fəaliyyəti ilə bağlı danışıqlar zamanı Türkiyə və Azərbaycan daimi məsləhətləşmələr apararaq, ümumi maraqlarına uyğun ən optimal qərarların qəbul edilməsinə səy göstəriblər. Türkiyənin hərbi rəsmilərinin mərkəzdə olması Türkiyə ordusunun sülh prosesi çərçivəsində Cənubi Qafqazda olması deməkdir. Bu, Türkiyənin gələcəkdə bölgədə hərbi cəhətdən daha güclü olması üçün ilk addım hesab olunur. Türkiyənin bu addımı Ermənistanı narahat edir və Rusiyanı Türkiyənin artan gücünü qəbul etməyə məcbur edir. Ən əsası isə İran, ABŞ və Avropa Birliyi kimi regionla maraqlanan oyunçular öz fəaliyyətlərini itirdikləri üçün təşvişə düşüblər. İkinci Qarabağ müharibəsindəki qələbə Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərində yeni dövrə başlayır. Cənubi Qafqazda geostrateji əməkdaşlığın yeni mərhələsində hər iki tərəfin qazanacağı faydalar var. Bu üstünlüklər:

1. Azərbaycan torpaqlarının 20%-nin Ermənistanın işğalından azad edilməsi bu rayonların ölkənin iqtisadi sistemində inteqrasiyası prosesinə start verəcək və bu proses yeni investisiya imkanları yaradacaq. Bu investisiya mühitindən ən çox türk iş adamlarının faydalanacağı gözlənilir;

2. Qarabağ münaqişəsinə son qoyulması Azərbaycan Prezidenti Əliyevin dediyi kimi, yeni əməkdaşlıq üçün əsas olacaq. Bu, yeni layihələr, qlobal miqyasda inkişaf imkanları deməkdir. Türkiyənin Azərbaycanın strateji tərəfdaşı kimi bu layihələrdə həlledici mövqedə olacağı şübhəsizdir;

3. Ermənistan ekspansionist mövqeyindən əl çəkərsə, regionda yeni əməkdaşlıq imkanlarından yararlanmaq, yeni layihələrdə iştirak etmək olar. Bu, Cənubi Qafqazda daha mühüm strateji perspektivlərin formalaşmasına gətirib çıxaracaq. Bu baş verərsə, həm Türkiyə, həm də Azərbaycan üçün faydalı investisiya layihələrini həyata keçirmək mümkün olacaq;

4. İkinci Qarabağ müharibəsi indi bir daha təsdiq etdi ki, Türkiyə Cənubi Qafqazın geosiyasi mühitində həlledici aktorlardan biridir. Bu reallıq regionun gələcəyi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan ilk növbədə Cənubi Qafqazda etibarlı tərəfdaş qazanıb. İkincisi, Türkiyənin Qafqaz regionunda nüfuzlu siyasi oyunçuya çevrilməsi də 10 noyabr 2020-ci ildə imzalanmış bəyannamənin həyata

keçirilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Üçüncüsü, Türkiyənin Cənubi Qafqazda baş verən siyasi proseslərdə iştirakı Rusiyanın bölgədəki siyasi monopoliyasına son qoyacaq. Rusiya artıq öz şərtlərini qoyan tərəf deyil, o, Cənubi Qafqazda baş verən siyasi və iqtisadi proseslərdə bərabər çəkiddə tərəfdardır. Bu yeni reallıq Rusiya-Azərbaycan, Rusiya-Türkiyə münasibətləri baxımından yeni səhifə açacaq. Yəni qısa müddətdə Rusiyanı Türkiyənin ənənəvi rəqibi/düşməni kimi deyil, bölgədəki ortaq maraqları və bu maraqları çərçivəsində əməkdaşlıq edən tərəf kimi görmək olar;

5. İkinci Qarabağ müharibəsi Cənubi Qafqazda digər etnik problemlərin həlli üçün də mühüm təcrübə yaratdı. Problemin bu şəkildə həlli təkcə Azərbaycanın deyil, Türkiyənin də bölgədə təsirini artıracaq;

6. İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı imzalanmış birgə bəyannamədə Ermənistan ərazisindən keçmək şərti ilə Azərbaycanla Naxçıvan arasında yeni nəqliyyat dəhlizinin açılması nəzərdə tutulurdu. Bu, təkcə Naxçıvanın Azərbaycanın digər bölgələri ilə əlaqəsini təmin etmək baxımından deyil, həm də Türkiyənin regionda gedən iqtisadi proseslərdə daha fəal iştirak etməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu, ilk baxışda Ermənistan üçün zərərli görünsə də, əslində gələcəkdə bu ölkənin Türkiyə və Azərbaycanla münasibətlərinin inkişafına töhfə verəcək;

7. Ermənistan Azərbaycanla mübarizəsində həmişə dinc əhalini hədəfə alıb. Bunun əsas səbəbi Azərbaycan xalqının öz dövlətinə inamını zəiflətməkdir (İnaç, 2020:43). O, həm də işğal etdiyi yerlərdə bölgənin (Azərbaycanın) əhalisini məhv etmək və ya köç etməyə məcbur edərək bu rayonları erməni vətəninə çevirmək məqsədi güdürdü. Lakin bu hadisələr Azərbaycan xalqında heç bir inamsızlıq yaratmadı, əksinə, öz dövlətinə inamı artırdı. Bundan başqa, Azərbaycan dövləti və xalqı bütövlükdə Ermənistan dövləti və xalqının bu soyqırım cəhdinə (vətəndaş cəmiyyətinə qarşı müharibə) cavab vermədi, dünya ictimai rəyi qarşısında öz bəraətini və nüfuzunu artırdı.

Azərbaycanın müstəqilliyini əldə etməsindən çox vaxt keçməsə də, regionun ən mühüm dövlətlərindən birinə çevrilib. Daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, bu

vəziyyətin yaranmasına onun tarixi keçmişi və inkişaf tərəfdarları əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu kontekstdə onun iqtisadi, sosial, siyasi və mədəni inkişafının bəhrələrini qısa müddətdə topladığı görünür. Araşdırmada müzakirə olunan 27 sentyabr 2020-ci il tarixi həm Azərbaycan, həm Cənubi Qafqaz, həm də Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin gələcəyi üçün son dərəcə mühüm dönüş nöqtəsidir. Bu tarix təkcə Qafqaz regionu üçün deyil, həm də Türkiyənin Orta Asiya ilə əlaqəsinin kəsilməz olması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əslində, daha ümumi baxımdan bu proses Türk Dünyası üçün çox daha geniş və əhatəli iş birliyinə gətirib çıxaracaq. Ermənistanın 2020-ci il noyabrın 10-da məğlubiyyəti qəbul etməsindən və Rusiyanın iştirakı ilə imzalanan təslim müqaviləsindən sonra regionun gələcəyi yenidən formalaşacaq. Şübhə yoxdur ki, Cənubi Qafqazda İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra başlayan yeni dövrün ən böyük qalibləri Azərbaycan və Türkiyə dövlətləridir. Əslində, əldə edilmiş bu sülhdə orta və uzunmüddətli perspektivdə heç kim müharibənin uduzan olmayıb. Hətta müharibədə uduzan və təslim barışıq müqaviləsi imzalamalı olan Ermənistan da yeni prosesi düzgün dəyərləndirsə, Azərbaycan - Türkiyə ilə münasibətləri normallaşdırmağa çalışarsa, müharibənin qalibləri sırasında ola bilər. Çünki düşüncə iqtisadi depressiya, xarici ölkələrdən siyasi və iqtisadi asılılığı, müstəqillik səviyyəsinin aşağı olması, qonşuluq münasibətlərinin pis olması və iqtisadiyyatının inkişaf etməməsi Ermənistanın getdikcə daha çox yerləşdiyi bataqlığa batmasına səbəb olur. Yeni yaxşı münasibətlər mövcud neqativ vəziyyəti azaldacaq və hətta regional əməkdaşlıqla onu daha müsbət və ruhlandırıcı edəcək. Ermənistanın bu məsələdə nümunə götürə biləcəyi ölkə var. Şübhəsiz ki, bu dövlət Gürcüstandır. Gürcüstan həm Türkiyə, həm də Azərbaycanla münasibətlərinə həmişə böyük əhəmiyyət verib. Bu münasibətə görə də mövcud əlaqələrdən faydalanan region ölkəsinə çevrilib. Ermənistan da Gürcüstanın tutduğu yolla getməli, öz xalqının rifahını, gələcəyini düşünərək əsassız illüziyalarından əl çəkməlidir. Bu kontekstdə sağında və solunda iki güclü türk dövləti ilə dostluq əlaqələri çərçivəsində münasibətlərini qurmağa və inkişaf etdirməyə çalışmalıdır. Amma tarixdən ibrət götürməyə və qonşularına qarşı irredentist siyasət yürütməyə davam edərsə, imperialist güclərin əlində piyada

olmaqda davam edəcək. Bu səbəbdən də öz gələcəyi deyil, başqa dövlətlərin maraqları üçün istifadə edilən, başda iqtisadi və hərbi olmaqla itkilər verməyə davam edən ölkə mövqeyində qalacaq. Ən əsası isə səhv rəftar və hərəkətlərinə görə bu gün yaşadığı məğlubiyyəti yenidən yaşamağa məhkum olacaq. Öz xalqının və xalqlarının rifahı naminə formalaşan yeni geosiyasi və geoiqtisadi situasiyadan ən çox faydalanan ölkələr müharibədən qalib ayrılan Azərbaycan və bu müharibədə onu heç vaxt tək qoymayan Türkiyə olacaq. həmişə olduğu kimi bölgənin. Əvvəlki layihələrdə olduğu kimi, bu iki ölkənin əməkdaşlığı ilə reallaşan bütün layihələrdən bölgə əhalisi də faydalanacaq.

İkinci Qarabağ müharibəsi nəticəsində işğaldan azad edilən Şuşa şəhərində Azərbaycanla Türkiyə arasında müttəfiqlik bəyannaməsi imzalanıb. Bəyannamədə, demək olar ki, bütün sahələrdə, o cümlədən qarşılıqlı hərbi yardımda müttəfiqlik münasibətlərinə dair sazişlər yer alıb. Yaxın vaxtlarda Şuşada Türkiyənin baş konsulluğu açılacaq.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın imzaladığı müttəfiqlik bəyannaməsində aşağıdakı məqamlar yer alır (Memmedov V. 2020):

- qarşılıqlı maraq doğuran strateji regional və beynəlxalq məsələlərdə fəaliyyətlərin əlaqələndirilməsi;
- müdafiə sənayesində əməkdaşlıq və qarşılıqlı hərbi yardım;
- Azərbaycan və Türkiyəni birləşdirən Zəngəzur dəhlizinin açılması məsələsi;
- Qafqaz regionunda sabitliyin və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi, bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələrinin bərpa, region ölkələri arasında münasibətlərin normalaşdırılması və davamlı sülhün təmin edilməsi;
- Tərəflərdən birinin suverenliyinə, müstəqilliyinə, ərazi bütövlüyünə, beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığına təhlükə yarandıqda, birgə məsləhətləşmələrin keçirilməsi, iki ölkənin silahlı qüvvələrinin güc və komandanlıq strukturlarının hərəkətlərinin əlaqələndirilməsi; üçüncü dövlət və ya dövlətlər;

- silahlı qüvvələrin müasir tələblərə uyğun formalaşdırılması və modernləşdirilməsi;

- iki ölkənin təhlükəsizlik şuralarının müntəzəm birgə iclaslarının keçirilməsi, bu icaslarda hər iki dövlətin maraqlarına toxunan regional və beynəlxalq məsələlərin müzakirəsi və s.

Azərbaycan prezidenti bəyannaməni imzaladıqdan sonra çıxışı zamanı bildirib ki, bu sənəd bu il 100 yaşı tamam olan Qars müqaviləsinə əsaslanır.

Bildirilib ki, imzalanmış müqavilələr sayəsində tezliklə Azərbaycanda Türkiyə tipli pilotsuz təyyarələrin istehsalına başlanılacaq.

Türkiyə prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan cavab nitqində bildirib ki, yaxın vaxtlarda Şuşada Türkiyənin Azərbaycanda daha bir baş konsulluğu açılacaq.

O, işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpasında türk şirkətlərinin mühüm rolunu da qeyd edib.

3.3. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycan qonşu ölkələrlə əməkdaşlığının perspektivli sahələri

Xəzər hövzəsinin geosiyasi reallıqlarının müəyyənləşdirilməsində strateji tərəfdaşlıq və qeyri-rəsmi alyanslar əhəmiyyətli rola malikdir. Çətin düşünləri çözməyə yardımçı olan üçtərəfli konfigurasiyaların bir neçə müvəffəq nümunəsi mövcuddur.

“Üçbucaqlar” dövlətlərin iqtisadi və geosiyasi məqsədlərini gerçəkləşdirmək üçün effektiv formata çevrilib. Azərbaycan özünün geostrateji mövqeyindən və təbii sərvətlərindən istifadə etməklə bölgədə davamlı sülh və tərəqqiyə qatqı göstərən çoxtərəfli əməkdaşlıq formatlarının inkişaf etdirilməsində vacib rol oynayır. Bakı tarazlaşdırılmış xarici siyasət prinsipi əsasında üçtərəfli tərəfdaşlıq münasibətlərinin təşəkkül tapmasının təşəbbüskarı kimi özünü sübut edib. Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə, Azərbaycan-Türkiyə-Türkmənistan, Azərbaycan-Pakistan-Türkiyə və Azərbaycan-Ermənistan-Rusiya üçbucağında nail olunan razılışmalar yaxın perspektivdə əməkdaşlıq üçün yeni imkanların mümkünlüyündən xəbər verir.

Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə arasında uzunmüddətli əməkdaşlıqdır üçtərəfli diplomatiyanın ən uğurlu nümunələrindən biridir. Üç ölkənin hazırladığı kommunikasiyanın inkişafı layihələri onları Qərbi bazarlarına yaxınlaşdırdı. İntegrasiya və təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı oxşar istəkləri dəstəkləyən ölkələr qarşılıqlı fəaliyyət, qarşılıqlı bilavasitə sərmayələr, hərbi ittifaq və siyasi dəstək sahələrində üçtərəfli dialoqun layiqli nümunəsini nümayiş etdiriblər. Üçtərəfli “Əbədilik-2021” hərbi təlimləri və axır vaxtlar gömrük məsələləri barəsində müzakirələr Qarabağ müharibəsindən sonra yaranmış yeni geosiyasi reallıqlar kontekstində ölkələr arasında münasibətlərin yeni səviyyəyə qədəm qoyması ilə əlaqələrin möhkəmlənməsinə dəlalət edir (<https://sesqazeti.az/news/politics/849406.html>).

Azərbaycan, Pakistan və Türkiyə arasında yaranmış strateji tərəfdaşlıq 1990-cı illərə, Sovet İttifaqının tənəzzülündən sonra Pakistanın Azərbaycanın müstəqilliyini rəsmən tanıyan ilk dövlətlərdən biri olduğu çağlara gedib çıxır. Pakistan İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı Azərbaycana qeyd-şərtsiz dəstəyini sürdürdü. Azərbaycan ilə Türkiyə arasında “bir millət – iki dövlət” prinsipinə əsaslanan münasibətlər “üçbucaq”ın bloku rolunda çıxış etdi, Türkiyə və Pakistan isə regional məsələlərdə bir-birinə dəstək göstərmək üçün möhkəm zəmin yaratdı. Daha sonra 2020-ci ilin sentyabrında Bakıda baş tutan müştərək hərbi təlimlər regionda güclü hərbi konfigurasiyanın formalaşdığını göstərdi.

Azərbaycan, İran və Türkmənistan arasında münasibətlər enerji resursları ilə bağlı məsələlərdə daha mübahisəli olub. 1997-ci ildən Azərbaycan və Türkmənistan arasında münasibətlər Xəzərdə maraqların fərqli olması səbəbilə sabit deyildir. Türkmənistanın o zamankı prezidenti Saparmurad Niyazov söyləmişdi ki, “Xəzərdən qan iyi gəlir”. Xəzər dənizinin hüquqi statusu ilə əlaqəli həllini tapmamış mübahisə diplomatik gərginliyə gətirib çıxardı, belə ki dənizə çıxış kritik məsələ idi və ehtiyatların kəşfiyyatı ilə əlaqəli fikir ayrılıqları 2018-ci ildə Dənizin Hüquqi Statusuna dair Konvensiya imzalanana qədər sürdü. (<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1446501>).

Azərbaycan çoxlu sayda azərbaycanlının məskunlaşdığı cənub qonşusu ilə zaman-zaman problemlər yaşayıb. Bərabər paylanmamış ehtiyatlar və qısa sahil

xətti İrani alternativ üsullara üz tutmağa və öz payı üçün sövdələşməyə təşviq etdi. Xəzər dənizində resursların kəşfiyyatı və onun müəyyən olmayan statusu diplomatik gərginliyi qaçılmaz etdi, çünki tərəflər sərhədlərlə bağlı razılığa gələ bilmədilər. Həsən Ruhaninin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan və İran arasında pragmatik tərəfdaşlığın qurulmasına baxmayaraq, İkinci Qarabağ Müharibəsindən sonra İran yük maşınlarının Azərbaycanın icazəsi olmadan Qarabağa qanunsuz daxil olması səbəbi ilə münasibətlər kəskinləşib.

Bir neçə il çəkən danışıqlardan sonra 2018-ci ildə Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında konvensiya imzalanandan sonra regionda gərginlik azalıb. 2021-ci ilin yanvarında Azərbaycan və Türkmənistan arasında bağlanmış anlaşma memorandumu bu mübahisəli yatağın statusunu çözüb. Sərdar/Kəpəz yatağı rəmzi olaraq “Dostluq” adlandırıldığına görə, iki ölkədən yüksək ixrac potensialı olan daha sıx tərəfdaşlıq gözlənilir. Üstəlik, telefon danışığında və daha sonra iki ölkənin xarici işlər nazirlərinin görüşündən sonra İran və Azərbaycan arasında axır vaxtlar ortaya çıxmış anlaşılmazlıq müfəssəl şəkildə nəzərdən keçirilib.

Avropada qaza artan tələbat və qiymətlərin qalxması fonunda İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının (İƏT) üzvü olan ölkələrin dövlət başçılarının 15-ci sammiti dövlətlər arasında əməkdaşlığın inkişafı nəzərindən əlamətdar nəticələr verdi, çünki onun çərçivəsində mübadilə üzrə üçtərəfli saziş imzalanmışdır. Azərbaycan, İran və Türkmənistan arasında qaz tədarükü haqqında saziş imzalanıb. Türkmənistan İrana 1,5-2 milyard kubmetr qaz verməyə razılışı ki, bu da Azərbaycanı analoji həcmdə qazla təmin edəcək. Qaz mübadiləsi sazişi üç ölkə arasında münasibətlərin mülayimləşməsinə qatqı göstərdi (SOCAR Midstream, 2020).

Avropa İttifaqının qaz tədarükünün diversifikasiyası planı çərçivəsində Azərbaycan Qərb bazarlarında artan tələbatı qarşılamaq üçün qaz istehsalını artırıb. Türkmənistandan qazın idxalı Azərbaycan üçün böyük əhəmiyyətə malikdir, belə ki Cənub Qaz Dəhlizinin inşasının tamamlanması və Avropa istehlakçılara ilk qaz tədarükünün reallaşdırılması balanslaşdırılmış tədarükü tələb edir. Bu müqavilə adekvat və vaxtında daşınma, eyni zamanda artan tələbatı qarşılıyacaq. Təxirə salınmış Transxəzər boru kəməri layihəsi çərçivəsində svop qaz tədarükü sazişinin

Xəzəryanı ölkələrlə Avropa arasında əlaqələri möhkəmləndirəcəyi ehtimal olunur. Müqavilə böyük çoxluqda Rusiya və Çin bazarlarından asılı olan bir dövlət kimi Türkmənistan üçün əl-əlxüsus vacibdir. COVID-19 pandemiyasının səbəb olduğu global iqtisadi sarsıntılar Türkmənistana da öz təsirini göstərib. Üçtərəfli saziş investisiyaların cəlb edilməsi üzrə ölkənin zəif nüfuzunun yaxşılaşdırılmasına qatqı göstərəcək. İrana gəlincə, onun üçün saziş qonşu ölkələrlə əlaqələrin yaxşılaşdırılması və regional qarşılıqlı əlaqədə iştirakının artırılması şansıdır. Borc problemləri üzündən, türkmən qazının idxalının dayandırılmasından sonra İranın şimal və şimal-şərq bölgələri qaz təchizatının təmin edilməsində ciddi çətinliklərlə üzləşdiyi üçün saziş İran xalqının da xeyrinə xidmət göstərəcək.

Qaz mübadiləsi sazişi İkinci Qarabağ müharibəsində qazanılan zəfərdən sonra Azərbaycanın üçtərəfli diplomatiyasının özək dayaqlarından birinə çevrildi. İran və Türkmənistan, həmçinin Azərbaycan və İran arasında mövcud infrastruktur hesaba alınaraq, saziş əhəmiyyətli siyasi və iqtisadi çətinliklər olmadan bağlanıb. Regiondakı ən mürəkkəb və uzunmüddətli konfliktlərdən birinin çözülməsi gələcək tərəfdaşlığa açar rolunu oynayacaq.

Azərbaycan, Gürcüstan və İran arasında Fars körfəzini Qara dənizlə birləşdirən tranzit marşrutunun təşkilinə dair saziş də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Türkiyənin bölgədə əhəmiyyətli təsirini hesaba alaraq, Şərq və Qərb arasında möhkəm əlaqə qurmağa istiqamətlənmiş yaranmaqda olan Azərbaycan-Türkiyə-Türkmənistan üçtərəfli əməkdaşlıq formatında olduğu kimi, ölkələrin alternativ platformalara dair müzakirələri davam etdirəcəyi ehtimal olunur.

Dəmir yolu əlaqəsinin bərpası Cənubi Qafqazın yollarını boşaldacağı üçün ətraf mühitə də müsbət təsir göstərəcək. Ermənistan və Azərbaycanda dəmir yolunun nisbətən kiçik hissələrinin bərpası 7200 kilometrlik Şimal-Cənub Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizini, Finlandiyadan Rusiya və Fars körfəzindən keçməklə Hindistana planlaşdırılan dəmir yolu əlaqəsini daha səmərəli edəcək (İqtisadi islahatların tahlili və iletişim merkezi, 2020).

Minimum sərhəd nəzarətinə malik müasir dəmir yolu şəbəkəsi, xüsusən də 1993-cü ildə bağlanan Ermənistan-Türkiyə sərhədi açılırsa, Şərqlə Qərb arasında

ticarəti də gücləndirə bilər. Bu, Cənubi Qafqazdan keçməklə Çin, Mərkəzi Asiya, Türkiyə və Avropa İttifaqı arasında yükdaşıma marşrutu olan Orta Dəhliz-in cəlbediciliyini artıracaq.

1990-cı illərdən regionda Gürcüstandan keçməklə Şərqlə Qərbi birləşdirən marşrut fəaliyyət göstərir. 2017-ci ildə Bakı-Tbilisi-Qars (BTQ) dəmir yolunun açılışından sonra daha cəlbedici olub. “Orta Dəhliz” vasitəsilə nəqliyyat axınının həcmi “Şimal Dəhlizi” və ya Süveyş kanalından keçən marşrutdan xeyli aşağıdır. Çinin “Bir kəmə, bir yol” təşəbbüsü Cənubi Qafqazdan keçməklə Çin – Mərkəzi Asiya – Qərbi Asiya iqtisadi dəhlizinin yaradılmasını nəzərdə tutur, lakin Pekin hələlik regionda heç bir iri infrastruktur və ya nəqliyyat layihələrinə investisiya qoymayıb. Çoxları Orta Dəhlizin perspektivlərinə şübhə ilə yanaşır, onun şimal və cənubdakı rəqibləri ilə müqayisədə Xəzər və Qara dənizlər formasındakı maneələr və çətin gömrük rejimləri olan ölkələrin sərhədlərini keçmək zərurətinə görə şansının az olduğuna inanır.

2021-ci ilin may ayında Asiya İnkişaf Bankının işçi sənədində deyilir ki, “Orta Dəhliz”in transkontinental imkanları, əsasən, Türkiyənin iki metropoliten bölgəsi - İstanbul və Ankara ətrafındakı sıxlıq və Qara dəniz və Qara dəniz üzərindən bərə keçidlərinin məhdud imkanları səbəbindən hələ də məhduddur. Xəzər.

Bununla belə, əvvəlcədən razılaşdırılmış sənədlərlə mənşədən təyinat yerinə gedən bloklu qatarların meydana çıxması ilə bu marşrut üzrə səyahət vaxtı azalıb. Belə bloklu qatar 20 fevral 2021-ci ildə Sian şəhərindən Tbilisiyə gəlib və bu yolu 21 günə qət edib. Bu marşrutdan istifadə edən Çin, Türkiyə və Aİ arasında intensiv ticarətin cüzi artımı belə Cənubi Qafqazın iqtisadiyyatına faydalı təsir göstərəcək.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Tədqiqat zamanı aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Azərbaycan iqtisadiyyatının sabitliyini əhəmiyyətli dərəcədə müsbət cari əməliyyatlar balansı və balanslaşdırılmış dövlət büdcəsi, Neft Fondunun vəsaitləri də daxil olmaqla ümumi beynəlxalq ehtiyatların toplanmış həcmi, xarici dövlət borcunun aşağı səviyyəsi müəyyən etmişdir. Eyni zamanda, böhrandan əvvəlki iqtisadi bum illərində iqtisadiyyatın və ölkənin büdcə balansının xarici tələbatdan və neft və təbii qaz qiymətlərindən yüksək dərəcədə asılı olması Azərbaycanın qlobal qeyri-sabitlik qarşısında zəifliyini artırır;

2. Azərbaycan iqtisadi modelinin əsas məqsədi ölkə Konstitusiyasında göstərilən məqsədlərlə yanaşı, elmin, texnikanın və texnikanın qabaqcıl nailiyyətlərinin ictimai həyatın bütün sahələrində geniş miqyasda tətbiqinə əsaslanan Azərbaycanın müasirləşdirilməsidir;

3. Ölkədə neft sənayesinin inkişafı ilə yanaşı, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi - qeyri-neft sektorunun inkişafı siyasəti də həyata keçirilib. 2014-cü ildə Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda iqtisadi artım 7,0% təşkil edib. 2014-cü ildə ölkə iqtisadiyyatına qoyulan investisiyaların həcmi 27 milyard dollar təşkil edib ki, bunun da 16 milyard dolları daxili investisiyalardır. Dünyada xarici investisiyaların azalması proseslərinin gətirdiyi, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının daxili mənbələr hesabına investisiyaların artırılmasını tələb etdiyi bir vaxtda ölkədə investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması siyasəti uğurla həyata keçirilir;

4. Milli iqtisadiyyatın mütərəqqi inkişafı onu göstərir ki, sosial-iqtisadi inkişafın Azərbaycan modeli özünü doğrultmuşdur, yəni uğurludur. Sosial-iqtisadi inkişafın Azərbaycan modelinin uğurunun əsas komponentləri bunlardan ibarət idi: dövlət başçısının şəxsiyyəti, siyasi iradə, əhəlinin sosial müdafiəsi ideyası, dövlətçilik, qanunvericilik, proseslərin davamlılığı, dünyada pragmatizm, daxili və xarici investisiyalardan istifadə. Müasir iqtisadi nəzəriyyəyə ekskursiyamız sosial-iqtisadi inkişafın Azərbaycan modelinin əsaslarının düzgün seçildiyini təsdiqləyir. Modelin uğurunun açarı - müasir iqtisadi postulatların milli iqtisadiyyat üçün ən uyğun olanının həyata keçirilən modeldə yaxınlaşmasına elmi və pragmatik

yanaşmadır;

5. Artan qloballaşma və iqtisadi inteqrasiya şəraitində xarici iqtisadi amil milli iqtisadiyyatın sabitliyinə təsir edən mühüm amilə çevrilir. Bunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bir çox ölkələrin iqtisadiyyatı dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunub. Xarici iqtisadi proporsiyalar milli iqtisadiyyatın beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində iştirakını əks etdirir. Burada ixrac və idxal arasındakı nisbətlər, eləcə də tədiyyə balansının digər maddələri arasındakı nisbətlər vurğulanır;

6. Əvvəlki illərdə Ermənistan Qarabağ büdcə xərclərinin 50-60%-ni maliyyələşdirirdi. Bu yardım 2017-ci ilə qədər Qarabağın büdcə sənədlərində “dövlətlərarası kredit” kimi görünürdü, indi “büdcə krediti” adlanır. 2019-cu ildə Qarabağ büdcəsinin İrəvan tərəfindən birbaşa maliyyələşdirilməsi 120 milyon dollar təşkil edib;

7. 2020-ci ilin birinci yarısında Ermənistandan verilən büdcə krediti Qarabağın büdcə xərclərinin 70%-ni təmin edib və yarımillik ÜDM-in 29%-nə bərabər olub;

8. 2019-cu ildə Azərbaycanın ÜDM-i təqribən 48 milyard dollar, Ermənistanınkı isə 13,7 milyard dollar qiymətləndirilir. Dünya Bankının məlumatına görə, 2019-cu ildə Azərbaycanda adambaşına düşən ÜDM 4794 dollar, Ermənistanda isə 4623 dollar olub;

9. Azərbaycan, həmçinin MDB-yə üzv olan bəzi ölkələr və Türkiyə ilə bəzi məhsul növlərinə dair ticarət müqavilələri bağlayıb. Bununla belə, qeyri-neft sektorunun inkişafını sürətləndirmək üçün rüsumsuz ticarət imkanlarının genişləndirilməsi məqsədəuyğun sayılır. Bu il Türkiyə ilə “Güzəştli Ticarət Sazişi”nin imzalanması nümunəsində bu məsələnin necə yeniləndiyinin şahidi oluruq;

10. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra bir sıra Avropa dövlətləri tərəfindən imzalanan Kömür və Polad Ticarət Sazişi Avropa Birliyinin əsasını qoydu. Son illər Rusiya da qonşularını Avrasiya məkanına inteqrasiya etməyə çalışır. Ola bilsin ki, orta və ya uzunmüddətli perspektivdə müsəlman Şərfinin də özünün vahid iqtisadi məkanı olsun. Şərfin ilk demokratik ölkəsi kimi Azərbaycan burada da qabaqcıl rol oynaya bilərdi. Bu cür strateji baxış

imperiya keçmişinə malik Azərbaycan xalqının mentalitetinə də uyğundur. Axı hazırda nəhəng coğrafi məkanı silah gücü ilə deyil, ümumi iqtisadi maraqlar birləşdirə bilər.

Tədqiqat işinin sonunda işğaldan azad olunmuş ərazilərin iqtisadiyyatının yenidən bərpası və ümumilikdə regionun imkanlarının düzgün qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı təkliflərin verilməsini məqsədəuyğun hesab edirəm:

- Təbii ehtiyatların qıtlığı, əhalinin artması, çirklənmə, qlobal istiləşmə, eroziya, sürüşmə və təbii fəlakətlər kimi problemlər mövcud ekosistemləri təhlükə altına qoyur və gələcək nəsillərin böyüməsini məhdudlaşdırır. Bunu dayandırmaq üçün ekosistem və insan inkişafının idarə edilməsi proqramlarını hazırlamaq tələb olunur. Deməli, davamlı inkişafın əsas məqsədi təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə etməklə ətraf mühitə dəyən ziyanın aradan qaldırılması və cari ehtiyacların ödənilməsidirsə, insan inkişafının əsas məqsədi insanların maddi rifahını, sağlamlığını, yaradıcılığını təmin etməkdir. Bütün bunlara imkan verən bir mühit yaratmalıyıq.

- Bərpa işlərində ümumi infrastrukturun (yol, qaz, su, işıq, telekommunikasiya) və əsas yaşayış şəraitinin yaradılmasından başlamalı, sonra isə iqtisadi inkişaf layihələrinə keçilməlidir. Bu yolla yerli istehsalın, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalının və ticarətin inkişafı üçün mövcud dəstək və təşviq siyasəti həyata keçirilməli, azad edilmiş ərazinin qeyd olunan sahələri ilk növbədə bərpa edilməlidir.

- Respublikamızın işğaldan azad edilmiş ərazilərində kənd təsərrüfatının bərpası və inkişafı istiqamətlərinin müəyyən edilməsi məsələsində dünya təcrübəsi ilə yanaşı, bəzi konkret məqamları da nəzərə almaq lazımdır. Bunlar:

1. Əkin sahələrinin, otlaqların və biçənəklərin ölçüsü haqqında dəqiq məlumat verilməli, rayonda kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəli planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması, habelə torpaq islahatının aparılması üçün lazım olan məlumat bazası yaradılmalıdır.

2. Fermerlər aqrar sahədə mühüm rol oynayır, onların fəaliyyəti müxtəlif regionlarda müxtəlif məhsullar istehsal etməklə ölkədə ərzaq ehtiyatlarının

formalaşmasında həlledici əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də bu şəraitdə onların davamlı inkişafını təmin etmək üçün təsərrüfatların dəstəklənməsinin zəruriliyi vurğulanmalıdır.

3. Azərbaycanın əksər aqrar rayonlarında müasir infrastruktur olmasına baxmayaraq, fərdi sahibkarlıq o qədər də məhsuldar deyil. Bu təcrübəni nəzərə alaraq işğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatı torpaqlarının fiziki paylanması qadağan edilməlidir.

4. Xarici ticarətin prioritetləri sırasında, birincisi, ixracın stimullaşdırılması və dövlət dəstəyinin səmərəli sistemləşdirilməsi, yəni ixraca dövlət dəstəyi iqtisadi, informasiya və təşkilati qaydada inteqrasiya edilməlidir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Əliyev İ. (2020), “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermənistan Respublikasının Baş Naziri və Rusiya Federasiyasının Prezidentinin Bəyanatı”, <https://president.az/articles/45924>

2. Əliyev T. Azərbaycanın işğaldan azad edilən ərazilərində sahibkarlığın inkişaf istiqamətləri, <http://ikisahil.com/post/185443-azerbaycanin-ishgaldan-azad-edilen-erazilerinde-sahibkarligin-inkishaf-istiqametleri>.

3. Əliyeva M. (2021), Qeyri-neft sektorunun inkişafı prioritet sahədir, <https://www.respublica-news.az/news/qeyri-neft-sektorunun-inkisafi-prioritetsahedir>.

4. Fikrətzadə F., Hacıyeva S. (2020), İşğaldan azad olunan ərazilərimizdə kənd təsərrüfatı sahəsinin bərpası istiqamətləri və istehsal göstəricilərinin proqnozlaşdırılması, <https://agroeeconomics.az/az/article/34/ishgaldan-azad-olunan-erazilerimizde-kend-teserrufa/>

5. Fikrətzadə F., Hacıyeva S. (2020), İşğaldan azad olunan ərazilərimizdə kənd təsərrüfatı sahəsinin bərpası istiqamətləri və istehsal göstəricilərinin proqnozlaşdırılması, <https://agroeeconomics.az/az/article/34/ishgaldan-azad-olunan-erazilerimizde-kend-teserrufa/>.

6. Məmmədov V. (2020), “Enerji Sahesinde Yeni Emekdaşlıq Formatı Yaranır: Türkiyə - Rusiya Azərbaycan”, AzTv, <http://www.aztv.az/az/news/4384/enerji-sahesinde-yeni-emekdasliqformati-yaranir-turkiye-rusiya-azerbaycan-marktehlilmark>

7. Şəkərəliyev A. (2016), Azərbaycan iqtisadiyyatı: reallıqlar və perspektivlər, Bakı, Qanun, 21 səh.

İngilis dilində

1. Bayramov V. (2021), Karabakh Economy: New Driver for Sustainable Economic Development in Azerbaijan, 120 p.

2. Gasimli V. (2021), Restoration of Territorial Integrity Will Stimulate

Economic Growth, <https://ereforms.gov.az/en/media/xeberler/vusal-qasimli-erazi-butovluyunun-berpasi-iqtisadi-artima-tekan-verecek-10>

3. Guliyeva S. Economic prospects for the growth of Azerbaijan non-oil sector in the liberated territories of the republic. 70th International Scientific Conference on Economic and Social Development, Baku, 2021, p.25-26.

Türk dilində

1. Ahmedov, Elçin (2019), “Azerbaycan - Türkiye Strateji Tarafdaşlığı Yeni ve Dinamik İnkişaf Merhelesinde”, Azerbaycanda Atatürk Merkezi, <https://ataturk.az/2019/04/04/azərbaycan-türkiyə-strateji-tərəfdasligi-yeni-və-dinamik-inkisaf-mərhələsində/>

2. Aliyev İ. (2020), “Azerbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermenistan Respublikasının Baş Naziri ve Rusiya Federasiyasının Prezidentinin Beyanatu”, Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Kurumsal Web Sitesi, 10.11.2020, <https://president.az/articles/45924>.

3. Aslanlı A. (2020), “10. Yılında Azerbaycan - Türkiye Stratejik Ortaklık Anlaşması ve Ortak Askeri Tatbikatlar”, Anadolu Ajansı, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/10-yilinda-azerbaycanturkiye-stratejik-ortaklik-anlasmasi-ve-ortak-askeri-tatbikatlar/1937068>

4. Çeliksoy E. “Azerbaycan’da Bakanlar Kurulu ve İdare”, Kabine Bağlamında Karşılaştırmalı Ülke İncelemeleri (Ed. Metin Özkaral, Yasin Taşpınar), Nobel Akademik Yayıncılık, Konya, 2020, s.63-78.

5. İktisadi islahatların tahlili ve iletişim merkezi (2020), “Türkiye-Azerbaycan Xarici Ticaret Dövriyyəsi Süratle Böyüyecek”, İktisadi İslahatların Tahlili ve İletişim Merkezi Kurumsal Web Sayfası, https://www.iqtisadiislahat.org/.../nicat_hacizade_turkiye_azerbaycan_xarici_ticaret_dovriyyesi_suretle_boyuyecek-

6. İnaç H. “Yeni Dünya Düzeni Bağlamında Azerbaycan-Ermenistan Çatışması ve Kafkas Baharı”, M5 Ulusal Güvenlik, Savunma ve Strateji Dergisi, 2020, 46 (352), s.34-44.

7. Mecek M. “Azerbaycan’ın Devlet Yapısı ve Taşra Yönetiminde Merkez - Yerel İlişkileri”, Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2018, №7(1), s.51-77.

8. Məmmədov V. (2020), “Enerji Sahesinde Yeni Emekdaşlıq Formatı Yaranır: Türkiyə - Rusiya Azərbaycan”, AzTv, 10.01.2020, <http://www.aztv.az/az/news/4384/enerji-sahesinde-yeni-emekdasliqformati-yaranir-turkiye-rusiya-azerbaycan-marktehlilmark>

9. SOCAR Midstream (2020), “Trans-Adriatik Boru Kemerini: Qaz İxrac Boru Kemerini”, Socar Midstream Kurumsal Web Sayfası, <http://www.socarmidstream.az/az/project/tap/#cover>

Rus dilində

1. Гулиев М.Е. Стратегия развития межгосударственной экономической интеграции и сотрудничества нефтедобывающих стран СНГ. // Проблемы Современной Экономики, 2009, № 2, стр.45-50.

2. Дюмулен И.И. (2012), Всемирная торговая организация, Экономика, политика, право, Изд. ВАВТ. М., 358 стр.

3. Магеррамов А.М. Внешнеторговые связи Азербайджана в условиях глобализации, Бакинский государственный университет, 2009, стр.38-45.

4. Хасбулатов Р.И. (2011), Мировая экономика: В 2-х томах, / Хасбулатов Р.И. М., Экономика, 458 стр.

5. Эфендиев О.Ф., Алиев Э.А. (2007), Внешнеэкономическая деятельность современного Азербайджана, Учебное пособие, Баку, Издательско-полиграфическое предприятие «Зардаби LTD» ООО, 458 стр.

İnternet resursları

1. BBC (2020), “Dağlık Karabağ neden önemli, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sorun ne zaman ve nasıl başladı?”, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54330024>

2. <http://acikerisim.alanya.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12868/235/235.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
3. [http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2020/dekabr/729567\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2020/dekabr/729567(meqale).pdf)
4. <https://apa.az/az/xeber/iqtisadi/Qeyri-neft-sektorunun-inkisafi-strategiyasinin-muhum-istiqamti:-Pambiqciliq-colorredTHLILcolor-564374>
5. <https://azerbajantoday.az/2021/04/25/karabakh-economy-new-driver-for-sustainable-economic-development-in-azerbaijan/>
6. https://azertag.az/xeber/Isgaldan_azad_edilmis_erazilerin_imkanlarindan_semereli_istifade_etmekle_qeyri_neft_sektorunun_inkisafi_daha_da_suretlenecek-1709237
7. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1446501>
8. <https://ikisahil.az/post/ishgaldan-azad-olunmush-erazilerin-boyuk-iqtisadi-potensialiVar>
9. <https://modern.az/az/news/297134/azerbaycanda-qeyri-neft-sektorunun-inkisafi>
10. <https://sesqazeti.az/news/politics/849406.html>
11. <https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/yukselis-ve-quruculuq-numunesi-1627418083>
12. <https://www.fhn.gov.az/newspaper/?az/news/view/9603>
13. <https://yenigundem.az/iqtisadiyyatin-saxelendirilmesi-ve-qeyri-neft-sektorunun-inkisafi/>
14. stat.gov.az
15. https://azertag.az/xeber/Oten_ay_qeyri_neft_sektoru_uzre_141_milyon_dollarliq_ixrac_reallasdirilib-1428199

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: 2015-2020-ci illərdə ÜDM-in iqtisadiyyatın sektorları üzrə strukturu (%).....	37
Cədvəl 2: Azərbaycan iqtisadiyyatının sahə strukturu.....	38
Cədvəl 3: Sənaye strukturunda sektorların payı (%).....	39
Cədvəl 4: 2021-2025-ci illər üçün Azərbaycanın ÜDM-in proqnozlaşdırılan həcmi və qeyri-neft və neft sektorlarının ÜDM-də payı.....	55

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: 2020-ci ildə iqtisadiyyatın sektorları üzrə ÜDM-nin strukturu.....	36
Şəkil 2: 2020-ci ilin yanvar ayında 2019-cu ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə qeyri-neft sektorunda ixrac artımı (ABŞ dolları, milyon).....	40
Şəkil 3: Real ÜDM-nin səviyyəsi (%).....	43
Şəkil 4: Əhaliyə düşən ÜDM.....	43
Şəkil 5: İqtiadi məşğul əhali (min nəfər).....	44
Şəkil 6: Qarabağdan məhsulların ixracı (milyon dollar).....	45
Şəkil 7: Qarabağın erməni yardımından asılılığı (2015-2020-ci ilin 1-ci yarısı).....	45
Şəkil 8: Azərbaycan və Ermənistanın ÜDM-də hərbi xərclərin payı (Dünya Bankı).....	46
Şəkil 9: Müstəqillik dövründə Azərbaycan və Ermənistanın ÜDM-i. 2010-cu il ABŞ dolları indeksi əsasında hesablama. (Dünya Bankı).....	47
Şəkil 10: Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin məbləği.....	49